

IV. / X. YÜZYIL İSLÂM DÜNYASINDA TEK HALİFELİKTE ÜÇ AYRI HALİFELİĞE BÖLÜNME SÜRECİ

Mutlu SAYLIK

Dr. Öğretim Üyesi, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, DİYARBAKIR.
e-posta: mutlu.saylik@dicle.edu.tr. <http://orcid.org/0000-0002-1344-9398>

Article Types / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi

25/09/2021

Accepted / Kabul Tarihi

16/12/2021

<https://doi.org/10.26791/sarkiat.1000825>

IV. / X. YÜZYIL İSLÂM DÜNYASINDA TEK HALİFELİKTEN ÜÇ AYRI HALİFELİĞE BÖLÜNME SÜRECİ

ÖZ

Müslümanlar, Hz. Muhammed'in (s.a.v) vefatından sonra yönetim anlayışı olarak hilafet yönetimini benimsediler. Bu anlayış, Muaviye'nin kendisinden sonra oğlu Yezid'i veliyaht tayin etmesiyle saltanata dönüştü. Bu şekilde tek hilafet yönetimi Abbâsîler dönemine kadar devam etti. Abbâsîler, ilk dönemlerinde ortaya koydukları dinî siyasî ve askerî politikaları devam ettiremediler. Değişen şartlar karşısında kapsayıcı siyasî ve dinî politikalar üretmeyince de otoritelerini kaybettiler. IV. /X. yüzyılda İslâm dünyasında yaşanan siyasî-dinî bölünmenin bir sonucu olarak rakip hilafet devletleri ortaya çıktı. İlk Kuzey Afrika'da Şî-İsmâilî Fâtımî devleti halifelik ilan etti. Daha sonra Endülüs Emevî Devleti de ortamdan istifade ederek emîrlikten hilafete geçişi gerçekleştirdi. Böylece İslâm dünyasında ilk kez aynı anda üç ayrı hilafet devleti hüküm sürer oldu. Bu bölünme Müslümanların güç kaybetmesine dolayısıyla da İslâm medeniyetinin duraksamasına ve zarar görmesine neden oldu.

Bu araştırmada IV. /X. yüzyılda İslâm dünyasında tek halifelikten üç halifelğe geçiş süreci ele alınmaktadır. Müslümanlar arasındaki ayrılıkları derinleştiren bu siyasî-dinî bölünmenin sebep ve sonuçları önem arz etmektedir. Bu süreçle alakalı çalışmaların azlığı bizi bu alanda araştırma yapmaya sevk etmiştir. Kaynak ve araştırmalar ışığında sürecin aydınlatılıp alana katkı sunulması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Abbâsî, Fâtımî, Endülüs Emevî, hilafet, siyaset, din

THE RELIGIOUS - POLITICAL DIVISION IN THE ISLAMIC WORLD DURING THE 10TH CENTURY: THE PROCESS OF TRANSITION FROM ONE CALIPHATE TO THREE CALIPHATE

ABSTRACT

Muslims adopted the caliphate administration after death of Muhammad (pbuh). This approach turned into the sultanate when Muawiya appointed his son Yazid as the successor. The single centralized caliphate rule continued until the Abbasid period. The Abbasids could not continue the religious and military policies they had applied during their first period. As they unable to develop inclusive policies to adapt changing conditions, they lost their authority. The political-religious divisions led emergence of rival caliphate states in Islamic world during 10th century. First, the Shiite-Isma'il Fatimids declared caliphate in North Africa. Subsequently, the Andalusian Umayyads transitioned to caliphate from emirate status by benefitting from favoured conditions. Thus, three caliphate states ruled simultaneously first time. This division caused losing power, damage, and stagnation of Islamic civilization.

In this research, the transition of the single centralized caliphate administration to three caliphates in the 10th century is discussed. The process of ruling Islamic states from single power to divided ones is important as these deepened disputes among Muslims. Thus, as the research on this topic are sparse, we aimed to find out the reason and consequences of the processes and contribute to the research field based on the resources.

Keywords: Abbasids, Fatimid, Andalusian Umayyads, caliphate, politics, religion

GİRİŞ

Hız. Peygamber'in (s.a.v) vefatından sonra İslâm dünyasında devlet yönetimi hilafet¹ sistemiyle devam ett.² Hulefâ-yi Râşidîn dönemi'nde (11-41/632-661) Müslümanların tek bir halifesi vardı. Hız. Ali (35-41/656-661) döneminde bir takım ihtilaflar ve çatışmalar yaşansa da hiç kimse ikinci bir hilafet sistemi kurmadı. Bütün taraflar mevcut hilafet makamını ele geçirmeye çabaladı.³ Nihayetinde Muâviye b. Ebî Süfyân (41-60/661-680) Şam merkezli güçlü ordusuyla zor da olsa anlaşmalı olarak hilafeti ele geçirdi.⁴ Bu dönemde Emevîler (41-132/661-750), özellikle Hicaz bölgesindeki sahâbe ve çocuklarının hassasiyetlerine pek dikkat etmeden kendi iktidar ve çıkarları neyi gerektiriyorsa toplumu öylece yönetmeye çalıştılar. Gerektiğinde sahâbîlere bile baskı ve şiddet uygulamaktan çekinmediler.⁵ Emevîler aynı zamanda hilafeti almakla yetinmediler, ciddi bir muhalefete rağmen saltanata dönüştürdüler.⁶ Bu duruma muhalefet eden Hız. Muhammed'in (s.a.v) akraba ve dostlarını bile kılıçtan geçirmekten çekinmediler.⁷ Hız. Ali-Fâtıma'nın (ö. 11/632) çocuklarına bu dönemde çok eziyetler edildi.⁸ Sonunda Müslümanlardan birçok kesim ve zümre Emevîlere karşı bir muhalefet dalgası oluşturdu.⁹ Bu dalga Hız. Peygamber'in (s.a.v) amcası Abbâs b. Abdilmuttalib'in (ö. 32/653) neslinden gelen Abbâsîlerin işini kolaylaştırdı ve neticede Abbâsî İhtilali ile Emevîler devrildi.¹⁰ Böylece hilafet yönetimi Abbâsîlere geçti.¹¹

Abbâsîler, Müslümanların yönetimine talip olduklarında topluma bazı vaatlerde bulunarak birçok kesiminden destek aldılar.¹² Müslüman toplmun bu desteği sayesinde iktidar olan Abbâsîler özelde destekçilerinin genelde ise bütün Müslümanların beklentilerini yerine getirebildiler mi? Abbâsî halifeleri hangi prensipler üzerinde yönetimlerini inşa ettiler? Onların dinî, siyasî ve askerî politikaları ne denli kapsayıcı olabildi? Zaman ve şartlara göre yeni politikalar hayata geçirebildiler mi? IV. / X. yüzyıla gelindiğinde İslâm toplumunda neden alternatif hilafet devletleri olarak Fâtımîler ile Endülüs Emevîleri ortaya çıktı? Müslüman âlemde tek halife varken neden aynı zamanda üç halife hüküm sürmeye başladı?

Bu çalışmada, İslâm dünyasında yaşanan dinî ve siyasî bölünmelere rağmen uzun süre devam eden tek halifeliğin IV. / X. yüzyılda farklı halifeliklere bölünme sürecinin sebep ve sonuçları büyük bir öneme sahiptir. Müslümanlar arasındaki ayrılıkları derinleştiren bu süreçle alakalı çalışmaların azlığı bizi bu alanda araştırma yapmaya sevk etmiştir. Literatüre baktığımızda temel kaynaklarda genel anlamda ele aldığımız

1 Hız. Muhammed'den sonra Müslümanların yönetim işini üstlenen devlet başkanlığı için kullanılan bu kavram sözlükte "birinden sonra gelip onun yerine geçmek, yerini doldurmak, vekâlet etmek" gibi anlamlara gelmektedir. Bkz. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1412), 293; Mecduddîn Ebi's-Seâdet el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi Ğaribi'l-Hadis ve'l-Eser*, ed. Mahmûd Muhammed et-Tannâhî-Tahir Ahmed ez-Zâvî (Riyad, 1383), 2/66; Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1994), 9/82 vd.; Süleyman Uludağ, "Halife", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/299.

2 Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, ed. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (YY: Dâru'l-Hicr, 2003), 5/247; Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, "Mukaddimetü İbn Haldun", çev. Zakir Kadiri Ugan (İstanbul: MEB. Yayınları, 1996), 1/429-432; Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri Dört Halife Dönemi* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2016), 113.

3 Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târihu'l-Ümeme ve'l-Mülûk* (Beyrut: Dâru'l-Turasi, 1967), 4/365, 427-429, 506-508, 538,563 vd.

4 Taberî, *Târih*, 5/163 vd.

5 Ebü Amr Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, çev. Abdulhalik Bakır (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001), 261; Ebü Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî, *Ahbâru'l-Tivâl*, ed. Abdü'l-Münim Âmr (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutübü'l-Arabî, 1960), 223, 224.

6 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, 261; Dîneverî, *Ahbâru'l-Tivâl*, 227, 228; Taberî, *Tarih*, c. 5/301, 322-323, 338.

7 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, 287, 290-294; Dîneverî, *Ahbâru'l-Tivâl*, 229; Taberî, *Tarih*, c. 5/400 vd.

8 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, 287; Dîneverî, *Ahbâru'l-Tivâl*, 229; Taberî, *Tarih*, c. 5/400 vd.;7/180 vd.

9 Muhammed Abid el-Cabirî, *Arap İslâm Siyasal Aklı*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 419-420.

10 Taberî, *Tarih*, 7/412-418; İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, ed. Ömer Abdüsselam Tedmirî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 4/396-398.

11 Dîneverî, *Ahbâru'l-Tivâl*, 370; Taberî, *Tarih*, c. 7/424-425; Ebü Ca'fer Safiyyüddîn Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ el-Alevî İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016), 145-146.

12 Taberî, *Tarih*, 7/412-418; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/396-398; Cabirî, *Arap İslâm Siyasal Aklı*, 419-420.

konu kronolojik tarihi süreç içerisinde ele alınmaktadır. Konumuzla ilişkilendirebileceğimiz bazı araştırmalar olmakla birlikte, bu çalışmaların çoğunlukla tek yönlü veyahut belli bazı dönemlerle sınırlı olduğu görülmektedir.¹³ Kaynak ve araştırmalar ışığında sürecin sebep sonuç ilişkisi içinde bir bütünlük halinde çok yönlü ele alınarak alana katkı sunulması hedeflenmektedir. Çalışmada olay ve gelişmeler ele alınırken dinî-siyasî yapıların itikadî-amelî farklılıklarına girilmeden hilafet anlayışları ile birlikte hilafet mücadelelerinin tarihsel süreci değerlendirilmektedir. Bu açıdan çalışmamızın özgün bir araştırma özeliği taşıdığı söylenebilir.

1. ZİRVEDEN ÇÖKÜŞE ABBÂSİLER

Muhammed b. Ali'nin (125/743) “er-rıza min âl-i Muhammed (Muhammed ailesinden razı olunacak kişi)¹⁴ sloganıyla Horasan¹⁵ merkezli başlattığı Abbâsî hareketi,¹⁶ Emevî karşıtı kesimlerin de desteğiyle¹⁷ zorlu mücadeleler sonunda başarıya ulaştı.¹⁸ Böylece Abbâsîler, Müslümanları yönetme hakları olduğunu ileri sürerek başlattıkları ihtilâl ile Emevî Devleti'ni yıkarak Abbâsî Devleti'ni kurdular.¹⁹ Abbâsî halifeleri kuruluşun sonra meşruiyetlerini sağlamak için öncelikle dinî söylem ve politikalar geliştirdiler. Bununla birlikte bir devlet için olmazsa olmaz olan ordu ve bürokrasiyi oluşturdular.²⁰ Halifeler bu çerçevede politikalar geliştirdiler ve kurumsallaşarak sağlam bir devlet düzeni kurup yükseliş dönemine girdiler. Ancak zamanla dinî söylem ve politikalarda çözülme, ordu ve bürokraside bozulma başlayınca gerileme başladı. Bu süreç içerisinde bazı halifelerin yeni dinî politikalar üretme ve ordu ile bürokrasiyi düzenleme girişimleri²¹ başarıya ulaşmayınca devletin çöküşü kaçınılmaz oldu.

1.1. HALİFELERİN DİNİ SÖYLEM VE POLİTİKALARININ ÇÖKÜŞÜ

İlk Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs es-Seffâh (132-136/750-754), göreve başladığında hilafetinin meşruiyetini “Ehl-i beyt” kavramıyla Hz. Muhammed'in akrabası olma üzerinden kurdu. Bu söylemini Kur'an ayetleriyle temellendirmeye çalışarak dinî ve siyasî olarak meşruiyet kazanmaya çalıştı.²² Ebû Cafer el-Mansûr (136-

13 Sharon Moshe, “Abbâsî Devleti'nin Kökenleri: İdeolojik Arka Plan”, çev. Cem Zorlu, *Din ve Siyasal Söylem*, ed. Cem Zorlu (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006); H.A.R Gibb, “Abbâsîler'in İlk Dönemi'nde Yönetim ve İslam, ‘İslam’ın Siyasi Çöküşü”, çev. Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), 489-500; Orhun Küskü, “Doğu-Batı etkileşiminde Endülüs Emevî Devleti'nin idari yapısının gelişim süreci”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5 (2020), 113-133.

14 Abbâsîler “er-rıza min Âli Muhammed” sloganıyla yola çıktılar. Bkz. Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, ed. S. Zekkâr ve R. Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1996), 4/81; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, çev. Onur Özatağ (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015), 312.

15 Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer Vehb b. Vâzıh Ya'kûbî, *el-Büldân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1991), 127-146; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, ed. Yûsuf el-Hâdî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1997), 601-633.

16 Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1997), 1/33; Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 4/121-122; Taberî, *Târîh*, 7/356, 382.

17 Cabirî, *Arap İslâm Siyasal Aklı*, 419-420; Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, ts.), 213.

18 İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, 1/33; Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 4/121-122; Taberî, *Târîh*, 7/356, 382, 412-423; Meçhul, *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, thk. A.J. el-Muttalib Abdülaziz ed-Durî (Beyrut: Dâru't-Talia, 1971), 409-410; Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb ve'l-Meâdinu'l-Cevher*, ed. Es'at Dağır (Kum: Dâru'l-Hicre, 1989), 3/252; Mu-tahhar b. Tâhir Makdisî, *el-Bed ve'l-Târîh* (Bürsâid/Mısır: Mektebetü's-Sikâfetü'd-Dînîyye, ts), 4/65-66.

19 Dîneverî, *Ahbârü'l-Tivâl*, 370; Taberî, *Târîh*, 7/424-425; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 145-146; Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 108 vd.

20 Gibb, “Abbâsîler'in İlk Dönemi'nde Yönetim ve İslam, ‘İslam’ın Siyasi Çöküşü”, 493 vd.

21 Halife Me'mûn'un girişimleri için bkz. John A. Nawas, *Al-Me'mûn: Mihne and the Caliphate* (Nijmegen, The Netherlands: Catholic University, 1993), 15 vd.; John A Nawas, “Me'mun'un Mihneyi Başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın Açıklamalarının Yeniden Bir İncelemesi”, çev. Mustafa Akgül, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (2015), 145-162; Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı: Me'mun Dönemi* (İstanbul: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 30 vd; Mutlu Saylık, *Sâmerrâ Dönemi Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti* (Ankara: Akademisyen Kitapevi, 2019), 35 vd.; Fatih Güzel, “Abbâsî Halifesi Mütevekkil'in Türk Nüfuzunu Sonlandırma Çabaları”, *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)* 4/1 (Çankırı 2016), 117-132.

22 Taberî, *Târîh*, 7/424-425; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/8-11.

158/754-775) da aynı anlayışla hareket etti ve “Ehl-i beyt” kavramının kapsamını bütün Haşimî sülalesini içine alacak şekilde genişleterek hilafetini Ehl-i beyt’e ve Allah’ın iradesine dayandırdı.²³ Bundan sonra sadece Alioğulları değil, Caferoğulları, Âkiloğulları ve Abbâsoğulları da Ehl-i beyt olarak görülmeye başlandı.²⁴ Bu söylem Hz. Ali evladının hilafet hakkını ortadan kaldırmıyor ancak hilafet hakkı hususunda Abbâsîleri Hz. Ali evladiyla eşit seviyeye çıkarıyordu. Bundan dolayı Abbâsîler Alioğullarını büyük bir tehdit olarak görüyorlardı. Bu yüzden Ebû Cafer el-Mansûr, onlara karşı ciddi bir mücadeleye girişti. Bu süreçte Muhammed En-Nefsu’s-Zekiyye (ö. 145/762) ve kardeşi İbrahim (ö. 145/763) ortadan kaldırıldı.²⁵ Böylece Mansûr, Alioğullarının en önemli isimlerini kendi döneminde ortadan kaldırarak bu cepheden gelebilecek tehditleri bertaraf etmiş oldu.²⁶ Ancak bu durum Hâşimîler arasında büyük bir ayrılık ve iç çatışmaya neden oldu ve bu olaydan sonra Alioğulları ve Abbâsoğulları birbirine düşman iki kesim haline geldi.²⁷

Müslümanlar arasında Hz. Peygamber’e (s.a.v.) yakınlıklarından dolayı Alioğulları yönetim hakkı noktasında dâima ön plandaydı.²⁸ Abbâsî halifeleri genel anlamda bu çevreleri baskı altına aldılar ve bunlara karşı sert bir tutum içinde oldular. Alioğulları da çoğunlukla onların halifeliğini meşru kabul etmeyerek güç ve imkân buldukları yerlerde isyan ettiler.²⁹ Ne var ki bu isyanlar kanlı ve şiddetli bir şekilde bastırıldı.³⁰ Halife Mûsâ el-Hâdî (169-170/785-786) döneminde Fah Katliamı’ndan³¹ kurtulmayı başaran en-Nefsu’z-Zekiyye’nin kardeşlerinden İdrîs b. Abdillâh (ö. 177/793) Kuzey Afrika’ya, Yahya b. Abdullah (ö. 175/791-92) ise Deylem bölgesine³² kaçmak zorunda kaldılar. Bu şahsiyetler Abbâsî merkezinden uzak bu bölgelerde daha rahat bir şekilde faaliyet imkanı buldular.³³ Bu ve benzeri gelişmeler zamanla bu bölgeleri Abbâsîlerin aleyhindeki faaliyetlerin merkezi haline getirdi.

Abbâsîler, dinî yönlerini ortaya koymak için Kur’ân’a ve Hz. Muhammed’in sünnetine uyacaklarını sık sık vurguladılar. Bu çerçevede İmam,³⁴ Emîrü’l-Mü’minîn³⁵ ve Halîfetullâh (Allah’ın Halifesi)³⁶ gibi kavramları kullanarak otoritelerini Allah’ın iradesine dayandırdılar. Bu şekilde kendilerine itaatın dinî bir gereklilik olduğunu ortaya koymaya çalıştılar.³⁷ Bununla birlikte Abbâsîler, bir yandan iktidarları için tehdit olarak gördükleri Haricilerle³⁸ ve Alioğullarıyla mücadele ederken diğer yandan tehdit olarak görülmeyen

23 Taberî, *Târîh*, c. 7/479 vd.; Patricia Crone, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Siyasi Düşünce*, çev. Hakan Köni (İstanbul: Kapı Yayınları, 2007), 136; Moshe, “Abbâsî Devleti’nin Kökenleri: İdeolojik Arka Plan”, 51-56.

24 Moshe, “Abbâsî Devleti’nin Kökenleri: İdeolojik Arka Plan”, 51-56.

25 Taberî, *Târîh*, 7/552 vd.; Mes’ûdî, *Mürûcû’z-Zeheb*, 3/294-298; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/109 vd. Ayrıca bkz. Zorlu, *Dinî ve Siyasî İsyenlar*, 211 vd.; Nahide Bozkurt, “Alioğullarının Siyasal İktidar İstencinde-Abbâsîler Dönemi-İlk Mücadelesi: Muhammed en-Nefsu’z-Zekiyye’nin İsyanı”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 5/13 (2002), 107 vd.

26 Taberî, *Târîh*, VII, 552-609; Mes’ûdî, *Mürûcûz-Zeheb*, III, 294-298. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyenlar*, s. 211-282.

27 Crone, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Siyasi Düşünce*, 135.

28 Sönmez Kutlu, *Târîhsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 144.

29 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebü’l-Ferec Ali b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed İsfahânî, *Makâtîlu’l-Tâlibiyyîn*, ed. Ahmed Sakar (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ty), 166 vd.

30 Taberî, *Târîh*, c. 7/552-609. Ayrıca bkz. Mehmet Azimli, *Şii Karakterli İsyenlar* (İstanbul: Öykü Kitapevi, 2006), 56-59.

31 Alioğullarının Hasenî koluna mensup Ebû Abdullah Hüseyin Medine âmiliyle sorun yaşayıp Halife Hâdî tarafından suçlu bulununca akraba ve çevresiyle isyan etti. 169/786 yılında Halife Hâdî’nin gönderdiği ordu Mekke’ye yaklaşık 6 mil mesafede bulunan Fah vadisinde, Ebû Abdullah Hüseyin ve taraftarlarının çoğunluğu öldürüldü. Hüseyin’in başı kesilerek Halife Hâdî’ye götürüldü. Onun akraba ve taraftarlarının cesetleri açıkta bırakıldığı için vahşi hayvanlar tarafından parçalandı. Fah katliamı, Kerbelâ Vak’ası’ndan sonra Alioğullarının yaşadığı en büyük katliamlardan biridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Muhammed Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Meârif*, ed. Servet Akâşe (Kahire: el-Heyetü’l-Misriyyetü’l-Amme li’l-Kitâb, 1992), 380-381; İsfahânî, *Makâtîlu’l-Tâlibiyyîn*, 372 vd.

32 İran’ın kuzeyinde Hazar deniziyle Kazvin arasında bulunan sarp dağlık bölgedir. Bkz. Şihâbuddîn Ebû Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Buldân* (Beyrût: Dâru Sadır, 1995), 2/544.

33 İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/262.

34 Taberî, *Târîh*, 8/155, 176, 234, 376; Mes’ûdî, *Mürûcû’z-Zeheb*, 3/293, 355.

35 Taberî, *Târîh*, 8, 79, 158, 540.

36 Ebû Fadl Ahmet b. Ebî Tahir İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, ed. İzzet el-Atar el-Hüseynî (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 2002), 180; Taberî, *Târîh*, 8/89, 631.

37 Cabirî, *Arap İslâm Siyasal Aklı*, 429-431.

38 Sıffîn Savaşı’nda hakem olayından sonra ortaya çıkan ilk firkadır. Bkz. Taberî, *Târîh*, 5/48-49.

grupları yanlarına çekmeye çabaladılar.³⁹ Bu çevrelere mensup âlimlere resmî kadılık görevi verdiler. Bu şekilde halifeler Abbâsîlerin ilk döneminde devlet-ulema dayanışmasını sağlamaya çalıştılar.⁴⁰ Bu adımlar olumlu bir karşılık bulmuş olacak ki söz konusu çevrelere mensup din adamları Abbâsîler'e cephe almadı veya almaktan kaçındı.⁴¹ Ayrıca Abbâsî halifeleri bu dönemde özellikle Halife Mehdî (158-169/775-785) ile birlikte İslâm'ı koruma misyonuyla gayr-i dinî görülen kesimlerle zındıklık adı altında ciddi bir mücadelenin de içine girdiler.⁴² Abbâsîler ortaya koydukları bu söylem ve icraatlarla iktidarlarına karşı bir tehdit oluşturmayan dinî çevrelere yakın durmaya ve bu şekilde toplumsal meşruiyet kazanarak iktidarlarını kökleştirme çalıştılar. Bu politikayla Abbâsîlerin ilk döneminde kısmen de olsa devlet-ulema işbirliği ve dayanışması ortaya çıktı. Abbâsîlerin Haricilere ve Alioğullarına mensup şahsiyetlere karşı aşırı şiddet kullanması ve bir nevi bunlara hayat hakkı tanımaması ise bu iki kesimin uzak ve ulaşılması zor bölgelere sığınmalarına ve burada faaliyetlerde bulunmalarına yol açtı. Abbâsîlerin zayıflamaya başlamasıyla birlikte bu kesimler ciddi sorun oluşturmaya başladı.

Emîn (193-198/809-813) ve Me'mûn'un (198-218/813-833) hilafet mücadelesi Abbâsîleri bir iç savaşta sürükledi. Me'mûn, Halife Emîn ile girdiği hilafet mücadelesinde sırtını Horasan merkezli mevâlîye dayadı. Aynı zamanda mevâlî ağırlıklı Mu'tezilî⁴³ ve Mürciî⁴⁴ bazı âlimlerle yakın ilişki kurdu.⁴⁵ Burada Abbâsîlerin Mu'tezile ile ilişkileri hususunda Nyberg'in dile getirdiği, Mu'tezilî âlimlerle Abbâsî liderlerin ihtilâlden beri yakın oldukları, iddiasını da yabana atmamak gerekir. Çünkü Emevî karşıtı bütün gruplar gibi Mu'tezilî kesimler de Abbâsî ihtilâline destek vermiş olmalıdır. Muhtemelen Mu'tezilî lider Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) ile Halife Mansûr'un dostluğu da bu günlere dayanmaktadır. Ancak Gibb'in, Abbâsîlerin Mu'tezile ile yakınlaşmasının sonradan başladığı, tezi de önemlidir.⁴⁶ Çünkü sonradan Me'mûn döneminde gelişen münasebetler çok ileri düzeye erişmiş, bu samimi ilişkiyle birlikte Mu'tezilî inançlar devletin din politikası haline gelmiştir.⁴⁷ Aslında bu iki tez birbirine zıt gibi görünse de aslında bu farklılık dönemsel bakıştan kaynaklanmaktadır. Bu yakınlaşmanın ihtilâl döneminde başlamış olması ve Halife Me'mûn döneminde çok ileri düzeye ulaşması daha mantıklı görünmektedir. Me'mûn'un yakınlık gösterdiği oluşumlar Mu'tezile ile sınırlı kalmadı. Me'mûn din politikasını oluştururken Alioğullarını da merkeze aldı ve onlarla arasını düzelterek bu camianın önemli isimlerinden olan Ali b. Mûsa'yı (ö. 203/819), "er-Rıza" lakabıyla

39 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, c. 3/302-303; Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve Zuyûluhu*, ed. Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996), c. 9/179; Nahide Bozkurt, *Abbâsîler* (İstanbul: İSAM, 2016), 63-64; Muhammed Ebu Zehv, *Hadis ve Hadisçiler*, çev. Selman Başaran M. Ali Sönmez (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 311-312.

40 Muhammed Qasım Zaman, *Religion and Politics Under the Early 'Abbasids: The Emergence of the Proto-Sunni Elite* (Leiden, 1997), 11 vd.

41 Zaman, *Religion and Politics Under the Early 'Abbasids: The Emergence of the Proto-Sunni Elite*, 208.

42 Taberî, *Târîh*, c. 8/163, 190, 266, 297. Ayrıca bkz. Mustafa Öz, "Zındık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/390-391.

43 Dinî-İtikadî meseleleri yorumlarken daha çok akla ve iradeye öncelik veren kelâmî bir mezheptir. Bkz. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ed. Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yay, 2017), 433-479; Ahmed b. Yahyâ (ö. 840/1437) İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, ed. S.D. Wilzer (Beyrut, 1961), 9 vd.; İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/391 vd.

44 Dinî-İtikadî meseleleri yorumlarken ılımlı ve uzlaşmacı bir tavır sergileyen bir firkadır. Bkz. Kutlu, *Târîhsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, 267-269; Sönmez Kutlu, "Mürciî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/42.

45 İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, 22, 36-37, 45-47, 118; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak ve Beyânu'l-Fırakati'n-Nâciyye* (Beyrut: Dârü'l-Âfaki'l-Cedîde, 1977), 157; Ebû'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, ed. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü Sâdır, 1900), c. 1/277-279; 6/177; Osman Aydın, *Mu'tezilede İmamet ve Siyaset* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 86; Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset* (İstanbul: Endülüys Yayınları, 2017), 232-241.

46 Gibb, "Abbâsîler'in İlk Dönemi'nde Yönetim ve İslam, 'İslam'ın Siyasi Çöküşü", 489 vd.; H. S. Nyberg, "Mütezile", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1988 1940), 8/756 vd.

47 Bkz. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 115 vd.; Nawas, "Me'mûn'un mihneyi Başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın Açıklamalarının Yeniden Bir İncelemesi", 145 vd.; Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, 31 vd.

veliaht ilan etti.⁴⁸ Halife bununla yetinmeyip icraatlarıyla bu kesimle yakın ilişkiler kurdu.⁴⁹ Me'mûn'un bu siyaseti⁵⁰ iç savaşla bölünen Müslüman toplumu, dinî oluşumlar noktasında da böldü. Mu'tezilî, Mürcî' ve Şîî çevrelerin iktidarla yakınlaşması Ashâbu'l-hadîs çevrelerinde büyük bir rahatsızlığa neden oldu.⁵¹ Ashâbu'l-hadîs'in muhalefeti, halk kitlelerinin büyük desteğini aldı.⁵² Bunun üzerine 218/833 yılında Me'mûn bu kesimleri sindirmek için mihneyi başlattı.⁵³ Bu politika toplumu ciddi anlamda gererek dinî ayrılıkları derinleştirdi. Me'mûn'dan sonra gelen halifeler askeri güç ile otoritelerini sağlamaya çalıştılar. Ancak bu durum da bir süre sonra askerî vesayeti getirdi ve kumandanlar ön plana çıkmaya başladı. Mütevekkil (232-247/847-861) hilafete geçtiğinde yeni siyasî ve dinî politikalar ortaya koyarak var olan gerginliği gidermeye çalıştı. Ancak bu politikalar kapsayıcı olmadı ve bazı kesimlere yönelik karşı mihneye dönüştü.⁵⁴ Bir süre sonra halifenin, ordu mensupları tarafından öldürülmesiyle uygulamaya konulan bu politikalar da sekteye uğradı ve yönetim sistemi tamamen ordu kumandanlarının baskısı altına girdi.⁵⁵ Bundan sonra gelen halifeler de vesayetten kurtulamadılar, zaman ve şartların değişmesiyle ortaya çıkan yeni saiklere uygun dinî politikalar geliştiremediler. Bunun sonucunda halifelerin dinî otoriteleri sarsıldı ve merkezî yönetim zayıfladı. Dinî politikalarda yaşanan bu kırılma ve çözülme halifelerin otoritesini etkilediği için, bu durum Abbâsîlerde gerilme ve çöküşün önemli faktörlerden biri oldu. Bu kötü gidişat Ebû Ahmed Talhâ el-Muvaffak-Billâh'ın (ö. 278/891) askerî alandaki gayretleri sonucu bir süre durduruldu ve kısmen de olsa merkezi otorite sağlandı. Abbâsîlerin başkenti Sâmerrâ'dan (221-279/836-892) Bağdat'a taşınarak askerî vesayet kırıldı. Halife Mu'tazid (279-289/892-902) ve Müktefi (289-295/902-908) devrinde de devam eden bu olumlu gidişat Abbâsîlerin toparlanması için bir umut oldu. Ancak bu dönemde kuşatıcı bir dinî ve siyasî politikanın tatbik edilmemesi ve Müktefi'nin anî ölümü bu kısmî toparlanmayı da sekteye uğrattı. Bundan sonra çöküş süreci tekrar hızlandı ve bir süre sonra hilafet sembolik dinî bir makam olarak görülmeye başlandı.⁵⁶

1.2. SİYASÎ VE BÜROKRATİK DÜZENİN BOZULMASI

Abbâsîler'de gerileme ve çöküşe neden olan önemli meselelerden bir de bürokratik düzenin yozlaşarak bozulmasıdır. Abbâsî bürokrasisinde vezir,⁵⁷ sâhibü's-şurta,⁵⁸ hâcib⁵⁹ ve kâtipler⁶⁰ etkin durumundaydı. Bunların uyumlu çalışması devlet yönetiminin düzeni açısından önem arz ediyordu. Abbâsîler zamanında

48 Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer Vehb b. Vâzih Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, ed. Abdülemir Muhna (Beyrut: Şirketi'l-A'lemi'l-Matbûat, 2010), 2/402; Taberî, *Târîh*, 8/618; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 217.

49 Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/428; Taberî, *Târîh*, 8/566, 623; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/502; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 14/125.

50 Taberî, *Târîh*, 8/618-619; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, 317-318; Aydın, *İmamet ve Siyaset*, 86; Çelebi, "Mu'tezile", 31/392.

51 Ayrıntılı bilgiler için bkz. Kutlu, *Târîhsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, 173 vd.

52 Kutlu, *Târîhsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, 49 vd.

53 Halife, muhalif gördüğü Ashâbu'l-hadîs çevrelerine baskı yapmak suretiyle bazı argümanları benimsetme yoluna giderek kâdîların, fakihlerin ve muhaddislerin Halku'l-Kur'ân düşüncesi ile ilgili sorguya çekilmesi emrini vererek mihne denilen baskı dönemini başlattı. Bu düşüncüyü kabul etmeyen âlimler baskı ve eziyetlere maruz kaldı. Bkz. İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, 180-186; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/572-573; Tâcuddîn Abdü'l-Vehâb b. Takyuddîn es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyetü'l-Kübrâ*, ed. Mahmûd Muhammed et-Tannâhî Abdü'l-Fettâh el-Hulû (yy: Hicir, 1993), 2/38 vd.

54 Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/447; Taberî, *Târîh*, 8/222, 348-349, 392-393, 474; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 4/3-4; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/179-180; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 171, 189-190, 288-289; Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, ed. Şeyh Şuayb Arnâût (Müessesetü'r-Risâle, 1985), 12/179-180; Cemaleddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, ed. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abülkâdir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992), 11/206-207. Ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, 155 vd.

55 Taberî, *Târîh*, 9/167, 222-230, 379, 389-390, 456-469. Ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Mutlu Saylık, *Abbâsîler'de Darbeler* (Ankara: İlâhiyât, 2021), 61 vd.

56 Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, 141 vd.

57 Fatih Yahya Ayaz, "Vezir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/79 vd.

58 Metin Yılmaz, "Şurta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/242 vd.

59 Aydın Taneri, "Hâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/508 vd.

60 Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Kâtip", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/49 vd.

vezirlik kurumunun başında bulunan ve devlet yönetiminde çok önemli görevler üstlenen vezirler, görüş ve uygulamaları ile halifeye yardımcı olurlardı. Abbâsîler’de zamanla vezirlerin görev ve yetkileri arttı. Valilerin azil ve tayinleri, her türlü malî işlerin yürütülmesi, gerektiğinde orduya kumandanlık yapma gibi birçok görevi onlar yapmaya başladı.⁶¹ Vezirler bu görev ve yetkileriyle Abbâsî bürokrasisinin en önemli şahsiyetleri haline geldiler. Onların en önemli yardımcıları divanlarda çeşitli işlerin yerine getirilmesiyle görevlendirilen kâtiplerdi.⁶² Genel anlamda kâtiplikte sivrilenler vezirliğe de yükselebiliyordu.⁶³ Vezirlere bağlı çalışan kâtipler bazı dönemlerde vezirlerle birlikte baskılara da maruz kalabiliyordu.⁶⁴ Abbâsîler’de bürokrasinin diğer bir ayağında hâciblik vardı. Abbâsî halifelerin en gizli ve mahrem bilgilerine vâkıf olabilen hâcibler, zamanla büyük bir nüfuz kazandılar. Öyle ki bazı dönemlerde hilafet sarayının en önemli görevlileri onlar oldular.⁶⁵ Bürokrasinin diğer bir önemli ayağı ise askeri özellikleri de olan sâhibu’ş-şurta idi. Şurta teşkilâtının başında şehrin asayiş ve güvenliğinden sorumlu olan sâhibu’ş-şurta’ya halifeler büyük önem verirlerdi.⁶⁶ Halife ile en güvendiği isimlerin başında gelen sâhibu’ş-şurta arasında güvenlik ile ilgili önemli meseleler müzakere edilirdi.⁶⁷

Abbâsîler’de mevâlî ağırlıklı bir yönetim hâkimdi. Abbâsî ihtilâlüne her ne kadar çok sayıda etnik ve dinî çevre destek verdiyse de asıl baskın unsur Horasan merkezli İranlılardı. Bundan dolayı Abbâsî devlet kurumlarında İran medeniyetinin etkisi hissedilecek derecede baskın durumdaydı.⁶⁸ Emevîlerdeki Arap ağırlıklı anlayışın tersine Abbâsîler’de mevâlî ağırlıklı bir anlayış hâkim olmuştu. Emevîler döneminde mevâlî yönünden adalet prensibi ihlal edilirken, Abbâsîler döneminde Araplar açısından adalet prensibi ihlal edilir hale gelmişti. Her ne kadar Abbâsîlerin Emevîlerin ırkçılığını ortadan kaldırdığı ve bu dönemde Araplar ile mevâlînin eşit olduğu söylemi var ise de kanaatimizce bu doğru değildir. Abbâsîler Devleti kurulduktan sonra orduda olduğu gibi bürokraside de mevâlî lehine konjoktür değişmiş, Arap unsurlar ihmal edilmeye başlanmıştı. Bu açıdan bakıldığında Abbâsî devlet yönetiminde başından beri İslâm’ın adalet prensibine uymayan bir kurumsallaşma söz konusu olmuştur.

Abbâsîlerin ilk döneminde bürokraside sistem oturtulduktan sonra kurumlar belli bir düzen için görev ve sorumluluklarını yerine getiriyordu. Halifelerin dinî ve siyasî otoritesine kimse itiraz etmiyor, herkes verilen görevi layıkıyla yapmaya çalışıyordu. Aslında halifeler yönetimde denge politikasına dikkat ediyordu. Halifeler gerektiğinde devlet yönetiminde ahenk ve uyumu bozan komutan ve bürokratları cezalandırmaktan kaçınmıyordu.⁶⁹ Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd (170-193/786-809) dönemine geldiğinde özellikle vezir Yahyâ b. Hâlid’in (ö. 190/805) görev yaptığı dönemde mevâlî unsurlar önemli bir güce ulaştı. Yahyâ uzun yıllar vezir olarak bürokrasi yönetimini elinde tutarak büyük bir güç ve otoriteye sahip oldu.⁷⁰ Bu süreçte Arap unsurlar özellikle halifenin eşi ve birinci veliaht Emîn’in annesi Zübeyde’nin (ö. 816/831) desteği ile halifenin hâciblik görevini yapan Fazl b. Rebî‘ (ö. 208/823-24?) öncülüğünde ciddi bir faaliyete başladı.⁷¹ Arap unsurlar veliaht Emîn etrafında, mevâlî unsurlar veliaht Me’mûn’un (198-218/813-833) etrafında konumlandı. Bu durum Abbâsî bürokrasisindeki ahengi bozdu. Halife Hârûnürreşîd’in bütün çabalarına rağmen Abbâsî bürokrasisinde etnik ve siyasî bir parçalanmışlık ortaya çıkmaya başladı. 186/802 yılına geldiğinde Abbâsî hilafetinin en görkemli döneminin en kudretli veziri Yâhyâ b. Hâlid ve çocuk-

61 Taberî, *Târîh*, 8/230, 238; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4/431-432; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/265, 273; Halil İbrahim Hançapay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016), 25 vd.

62 Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya’kûb İbn. Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem ve Te’âkibü’l-Himem* (Tahran: Suruş, 2000), 5/52-53; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/563-564; Küçükaşçı, “Kâtip”, 25/49 vd.

63 Taberî, *Târîh*, 8/146-148; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 19/66 vd.; Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, 5/52, 53, 57; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/227-233.

64 Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, 5/72-73, 353-354.

65 Taberî, *Târîh*, 9/225-226; Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, 5/348; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/773; İbnü’t-Tiktaka, *el-Fahrî*, 158.

66 Taberî, *Târîh*, 8/67.

67 Yılmaz, “Şurta”, 39/242-244.

68 Dîneverî, *Ahbâru’t-Tivâl*, 359; Makdisî, *el-Bed ve’t-Târîh*, 6/71; Taberî, *Târîh*, 7/479 vd.; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/322, 325.

69 Taberî, *Târîh*, 7/479 vd.; 8/287 vd.

70 Taberî, *Târîh*, 8/230-238; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4/431-432.

71 İbnü’t-Tiktaka, *el-Fahrî*, 158.

ları Hârûnürreşîd tarafından tasfiye edildi. Kaynakların birçok neden saydığı bu tasfiyeden⁷² sonra sular durulmadı. Bu olaydan sonra Arap unsurların öncü ismi Fazl b. Rebî', vezirliğe getirildi.⁷³ Arap unsurlar ön plana çıkarken mevâlî unsurlar, Me'mûn'un hocası ve işlerinin yürütücüsü Fazl b. Sehl'in (ö. 202/818) önderliğinde toparlanmaya çalıştı.⁷⁴

1.3. BÜROKRATİK BÖLÜNMENİN ORDUYA YANSIMASI

Abbâsîler'de diğer kurumlarda olduğu gibi orduda da Fars kökenli Horasanlılar ağırlıktaydı.⁷⁵ Dolayısıyla Abbâsîler'de Mevâlî ağırlıklı bir ordu yapılanması vardı. Bu, Arap unsurlarının tamamen dışlandığı anlamına gelmiyordu. Orduda Arap unsurlara mensup kumandanlar da vardı. Halife Mansûr döneminde Ebû Müslim'in (ö. 137/755) ortadan kaldırılmasıyla mevâlînin ordudaki gücünde bir miktar kırılma yaşandı. Bundan sonra Arap unsurlar yavaş yavaş güç kazanmaya başladı. Fakat Hârûnürreşîd dönemine gelindiğinde Bermekîlerin etkisiyle mevâlî unsurların etkinliği ciddi anlamda arttı. Ancak bu dönem Bermekîlerin ortadan kaldırılmasıyla birlikte⁷⁶ bürokraside olduğu gibi orduda da Arap unsurlar önemli görevler üstlenmeye başladı.⁷⁷ Hârûnürreşîd'in vefatından sonra hilafete geçen Emîn, Arap unsurlarının ve ihtilâl dönemi Horasanlı öncü ailelerinin desteğini aldı ancak Me'mûn ve Fazl b. Sehl öncülüğünde Horasan merkezli karşıt bir cephenin oluşmasına engel olamadı. Bundan sonra kumandan ve askerler saflarını belirlemek zorunda kaldı. Ordu kumandanlarının bir kısmı askerleri ile birlikte Halife Emîn'in yanına geçerken bir kısmı da Me'mûn'un ile birlikte hareket etti.⁷⁸ Böylece bürokraside meydana gelen bölünme orduya da yansımış oldu.

Emîn ve veziri Fazl b. Rebî', önce siyasî manevralarla Me'mûn'u kontrol altına almaya çalıştılar. Bunu başaramayınca onu veliahtlıktan azletmeye giriştiler.⁷⁹ Akabinde taraflar fiili bir çatışmanın içine girdi. Tahir b. Hüseyin (ö. 207/822) kumandasındaki Me'mûn'a bağlı birlikler başarılı olup Bağdat'ı kuşatmaya muvaffak oldular. Uzun ve şiddetli çatışmalardan sonra Bağdat ele geçirildi ve Halife Emîn yakalanarak öldürüldü. Böylece Abbâsî tarihinde ilk kez bir halife ordu mensupları tarafından ele geçirilerek tahttan indiriliyor ve başı kesilerek öldürülüyordu.⁸⁰ Me'mûn hilafete geçtikten sonra Fazl b. Sehl'i vezirliğe tayin etti. Abbâsî bürokrasisinde Arap unsurlar büyük darbe alırken tekrar Farslı unsurlar etkin bir konuma yükseldi.⁸¹ Halife Me'mûn ile birlikte ordudaki dengesizlik daha da arttı. Araplar daha çok devrik halife Emîn taraftarı oldukları için bir kısmı yeni yönetimden uzak durdular, bir kısmı ise dışlandılar. Bir süre sonra Horasan merkezli İranlılar az sayıda olan Arap kumandanların da tasfiyesiyle hemen hemen ordunun tamamına hâkim oldular.⁸²

Me'mûn, hilafeti döneminde Horasan bölgesinde tanıma fırsatını bulduğu Türklerin bir denge unsuru ve takviye güç olarak orduya istihdamına ışık yaktı. Bunun üzerine Mu'tasım'ın (218-227/833-842) öncülüğünde Türk unsurlardan özel birlikler kuruldu.⁸³ Halife Me'mûn'un vefatından sonra Mu'tasım Türk

72 Yahyâ b. Hâlid ve oğullarının aşırı güç ve nüfuz sahibi oldukları, hilafet otoritesini olumsuz etkiledikleri, çok miktarda mal ve servet elde ettikleri, mevâlî unsurlara destek oldukları, halifenin onları iktidarı için tehdit olarak görmeye başladığı gibi nedenlerden dolayı bertaraf edildikleri belirtilmektedir. Bkz. Taberî, *Târîh*, 8/287-289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/350; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 156-157; Tefvik Sultan Yûzbekî, *el-Vizâre: Neş'etihâ ve tatavvuruhâ fi'd-devleti'l-Abbâsiyye* (H. 132- 447) (Bağdat: Matbaatü'l-irşâd, 1970), 69 vd.; Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/519; Mehmet Dalkılıç, "Bermekîlerin Düşüşü", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2010), 183 vd.; Saim Yılmaz, "Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/251-253.

73 İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 211.

74 İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 213; Hakkı Dursun Yıldız, "Emîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Tdv Yayınları, 1995), 11/113.

75 Taberî, *Târîh*, 7/479 vd.

76 Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/369; Taberî, *Târîh*, 8/287 vd.

77 Taberî, *Târîh*, 8/338 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/383 vd.; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 211.

78 Taberî, *Târîh*, 8/365 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/397 vd.

79 İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 384; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/436; Taberî, *Târîh*, 8/377; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, 305.

80 Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/388-389, 393-394; Taberî, *Târîh*, 390, 445-455, 481 vd.; Saylık, *Abbâsîler'de Darbeler*, 24 vd.

81 Taberî, *Târîh*, 8/424, 527 vd.

82 Taberî, *Târîh*, 8/541-542.

83 Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler* (İstanbul: Kuşak Ofset, 1980), 70 vd.; Mehmet Azimli, "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)", *Dicle Üniversitesi*

unsurlarının desteğiyle hilafete geçti.⁸⁴ Mu'tasım hilafet merkezine yerleşirken Türk unsurları da kendisiyle birlikte Bağdat'a getirdi. Ancak bir süre sonra Türk unsurlarla Bağdatlılar arasında sıkıntılar ve sonrasında çatışmalar baş gösterdi. Bunun üzerine halife Türk unsurlar için Sâmerâ şehrinin inşâ etti ve başkenti buraya taşıdı. Bundan sonra Abbâsîler'de Sâmerâ Dönemi (221-279/836-892) başladı.⁸⁵ Bundan böyle Abbâsî halifeleri fiili olarak Fars ve Arap unsurlardan koparak ordugâh bir şehirde Türk unsurlarından oluşan ordu mensupları arasında kendi kaderleriyle başbaşa kaldılar. Her ne kadar Mu'tasım bu tedbire güvenlik kaygılarıyla başvurduysa da onun ölümünden sonra burası halifeler için çok tehlikeli bir mekan haline geldi. Halife Me'mûn ile birlikte icra edilen politikaların halkın geneli tarafından kabul görmemesi üzerine halifelerin yeni dinî ve siyasî politikalar üretmek yerine, yeni askerî birlikler oluşturarak mevcut politikalarını zorla kabul ettirmeye çalışmaları halk nazarında halifelerin dinî otoritelerini sarstığı gibi halifelerine vesayet altına girmelerine de yol açtı.

Halife Mütevekkil döneminde önemli bir görev ifâ eden hâciblik de kumandanların eline geçti. Halife Mütevekkil'in hâcibliğini yapan ordu kumandanı İnâk et-Türkî (ö. 235/849), vezirlerin otoritesini de kırarak idarî kadronun en üst seviyesine çıktı. Hâcib İnâk, hem orduyu hem de bürokrasiyi kontrol etmeye çalışıyor, halife ile aynı sofraya oturup kalkıyor, hoşuna gitmeyen bir durum olduğunda halifeye kafa bile tutuyordu.⁸⁶

Sâmerâ döneminde ordu kumandanlarının gölgesinde sekiz Abbâsî halifesi görev yaptı. Bu dönemde halifeler dâhil bütün devlet kurumları ordu kumandanlarının baskısı altına girdi. Bu durum ordu ve bürokraside ciddi kamplaşma ve mücadelelere sebep oldu. Sâmerâ döneminde halifelerle ordu kumandanları arasında meydana gelen kanlı iktidar mücadelelerinde birçok halife ve kumandan öldürüldü. Bu durum devleti siyasî ve askerî olarak yıprattı. Devletin malî yapısı çöktü, ekonomi bozuldu.⁸⁷ Yukarıda da değindiğimiz gibi Halife Mu'temid (256-279/870-892) döneminde Ebû Ahmed el-Muvaffak'ın (ö. 278/891) büyük gayretleriyle Abbâsî başkenti Sâmerâ'dan Bağdat'a taşındı. Bu süreçte kumandanların vesayeti kırıldı, ordu kontrol altına alındı ve önemli başarılarla imza atıldı.⁸⁸ Halife Mu'tazid ve Müktefî döneminde de ordudaki düzelme devam etti.⁸⁹ Ancak Müktefî'den sonra Abbasîlerin genel kötü gidişatına paralel olarak orduda da bozulmalar oldu. Kumandanlar yeniden halifelere baskı ve müdahaleye başladı. Ordunun kontrolden çıkması ve merkezi yönetimin zayıflamasıyla başta Suriye, el-Cezîre,⁹⁰ Horasan,⁹¹ Mısır⁹² ve Kuzey Afrika'da⁹³ olmak üzere Abbâsî hilafetine bağlı birçok idarî bölgede sorunlar, isyanlar ve kopuşlar artmaya başladı. Bütün bu olumsuzluklara rağmen IV. / X. yüzyıla kadar Abbâsîler İslâm dünyasında tek hilafet devleti olarak varlığını sürdürdü.

tesî İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/2 (2002), 29-47; Mehmet Nadir Özdemir, "Abbâsî Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin 'Köle' Olup Olmadığı Meselesi", *Türkiyat Araştırmalar Dergisi* 18 (Konya 2005), 211-230; Güzel, "Abbâsî Halifesi Mütevekkil'in Türk Nüfuzunu Sonlandırma Çabaları", 117-132.

84 Hakkı Dursun Yıldız, "Mu'tasım'ın Halife Olmasında Türklerin Rolü", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan* (Ankara: DR Yayınları, 1976), 19 vd.

85 Taberî, *Târîh*, 9/17-18; Makdisî, *el-Bed ve't-Târîh*, 6/112; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 231; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 3/174; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, 345-346.

86 Taberî, *Târîh*, 9/167; Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 4/295-297.

87 Dönem ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. Saylık, *Abbâsîler'de Darbeler*, 61 vd.; Hatice Kübra Topuz, "Abbâsî Başşehri Sâmerâ ve Abbâsî Tarihinde Sâmerâ Dönemi", *İstem* 18 (2011), 83 vd.

88 Taberî, *Târîh*, c. 9/474 vd.; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 183 vd.; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, 376 vd.

89 Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, 389-391.

90 Hamdânîler bu bölgede faaliyet sürdürüyorlardı. Bkz. Arîb b. Sa'd, "Sılatü Târîhi't-Taberî (Taberî, *Târîh* [Ebü'l-Fazl], XI içinde)" (Beyrût: Dâru't-Turâsî, 1387), 32; Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/57 vd.

91 Sâmanîler ve Tâhiriler bu bölgede hâkim olmuşlardı. Bkz. Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/565.

92 Tolunoğulları burada hâkimiyet kurmuşlardı. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/416, 418, 427.

93 Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/412; Abdülkerim Özeydin, "Ağlebîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Tdv Yayınları, 1998), 1/475 Vd.

2. İSLÂM DÜNYASINDA EŞ ZAMANLI ÜÇ HİLAFET: ABBASÎ, FÂTİMÎ VE ENDÜLÜS EMEVÎ HİLAFETİ

2.1. ABBÂSÎ HİLAFETİNİN SEMBOLİK HALE GELMESİ

Halife Müktefi'nin ani ölümü ve kardeşi Muktedir'in (265-320/908-932) 13 Zilkade 295/14 Ağustos 908 tarihinde çocuk yaşta hilafete çıkarılması⁹⁴ Abbâsî ordu ve bürokrasisinde yeni bir iktidar mücadelesi başlattı.⁹⁵ Bu dönemde halifenin küçük yaşta olmasından dolayı annesi ve etrafındaki saray kadınları, kumandan ve bürokratlar yönetime müdahale etmeye başladılar. Bu durum iktidar kavgasına neden oldu ve merkezi yönetimin güç ve otoritesini sarstı.⁹⁶ Halife Muktedir hilafet otoritesini sağlamaya çalışınca ordu kumandanı Münis el-Hâdım (ö. 321/933) ile karşı karşıya geldi. Aralarında meydana gelen savaşta halife öldürüldü.⁹⁷ Bundan sonra iktidarda söz sahibi olan ordu mensupları söz geçiremedikleri halifeleri azletmeye ve Abbâsî ailesinden istedikleri birini hilafete çıkarmaya başladılar. Artık başa geçen halifeler onların onayını almadan pek bir icraatta bulunamıyorlardı. Muktedir'den sonra hilafete çıkarılan Kahir-Billâh (317, 320-322/929, 932-934) kendi başına hareket etmeye çalışınca bir darbeyle görevden el çektirilip gözlerine mil çekildi.⁹⁸ Daha sonra Halife Râzî (322-338/934-940) hilafete çıkarıldı. Bu dönemde de hilafet kurumuna baskılar devam etti. Bu baskılara son vermek amacıyla halife, Muhammed b. Râik el-Hazarî'yi (ö. 330/942) emîrül-ümerâ olarak atadı ve onu birçok yetkiyle donattı.⁹⁹ Ancak bu tayin de var olan sorunlara çare olmadı. Bu sefer emîrül-ümerâlar halifeleri baskı altına aldılar. Nitekim Halife Râzî'nin ölümünden sonra hilafete geçen Halife Müttakî (328-332/940-944) emîrül-ümerâ Tüzün tarafından devrildi ve gözle rinemilçekildi.¹⁰⁰

Abbâsî hilafet merkezinde ortaya çıkan otorite boşluğundan dolayı artık isyan ve itaatsizliklerin ardı arkası kesilmiyordu. Bu süreçte Şîh-İsmâilî tehlikede gittikçe büyüyordu. Kuzey Afrika'da İsmâilî-Fâtımîlerin,¹⁰¹ Irak ve Bahreyn bölgesinde İsmâilî-Karmatîlerin tehditleri artıyordu.¹⁰² Bir süre sonra durum öyle vahim hale geldi ki Abbâsî hilafet merkezi artık başkent Bağdat'ı savunma derdine düştü. Bahreyn Karmatîlerinin lideri Ebû Tâhir el-Cennâbî (ö. 332/944) devletin içerisinde bulunduğu zaaftan faydalanarak 311/923 yılında Basra'yı ve Kûfe'yi ele geçirdi. Bağdat halkı büyük korku ve endişeye kapıldı. Nihayetinde Karmatîler 317/929 yılında Kâbe'ye baskın düzenleyerek, hacıların mallarını yağmalayıp, Haceru'l-Esved'i bile söküp memleketlerine götürdüler.¹⁰³

Abbâsî hilâfeti daha kötü bir durumu Şîh Büveyhîler'in (320-451/932-1062) Bağdat'a hâkim olmalarıyla yaşadı. 334/945 yılında Abbâsî hilâfetininde içinde bulunduğu zaafiyetten istifade eden Büveyhî emîri Ahmed Bağdat'ı işgal etti. Abbâsî Halifesi Müstekfî (333-335/944-946), onu emîrülümerâ olarak tayin etti ama yine de Büveyhîler tarafından öldürülmekten kurtulamadı.¹⁰⁴ Büveyhîler, Bağdat'a hâkim olduktan sonra Abbâsî halifelerini kendi kontrolleri altında tutmaya çalıştılar. Aksi hareket etmeye çalışanları öldürmekten kaçınmadılar.¹⁰⁵ Sadece dinî boyutuyla sembolik bir şekilde Abbâsî hilafetinin devam etmesine izin verdiler.

94 Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/52-54; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, 391-392.

95 Arîb b. Sa'd, "Sîlatü Târîhi't-Taberî"; Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/52-56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/563-570.

96 Arîb b. Sa'd, "Sîlatü Târîhi't-Taberî", 31-32, 59-60; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/656-658, 762-763.

97 Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/302 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/762 vd.

98 Arîb b. Sa'd, "Sîlatü Târîhi't-Taberî", 152-153; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/772-773.

99 Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Ahbâru'r-Radi billâh ve'l-Muttakî lillâh: Târîhu'd-Devleti'l-'Abbâsiyye* (Kahire: Matba'atu's-Sâvî, 1354), 85; Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/443 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/52 vd.

100 Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 6/101; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi Târîhi'l-Hulefâ*, 168-174; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 203.

101 Muzaffer Tan, *İsmâilîğin Teşekkül Süreci* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005), 54 vd.; Muzaffer Tan, "İsmâilî Davet: Sosyo-Politik Gelişim Süreci", *Dini Araştırmalar* 18/47 (2015), 79 vd.

102 Ali Avcu, *Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009), 128 vd.; Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/510 vd.

103 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/151, 155, 238-239, 281; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/171.

104 Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 6/114-115; Muhammed b. Abdülmelik Hemedânî, "Tekmiletü Târîhi't-Taberî (Taberî, Târîh [Ebû'l-Fazl], XI içinde" (Beyrût: Dâru't-Turâsi, 1387), 353-354.

105 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/159.

Abbâsîler ihtilâl ve iktidar döneminde özelde destekçilerinin genelde ise bütün Müslümanların beklentilerini yerine getiremediler. Abbâsîler başarıya ulaştıklarında, ihtilâl sırasında slogan haline getirdikleri “Muhammed ailesinden razı olunacak kişi” söylemine uymayarak halife seçimini oldubittiye getirerek bir Abbâsî’yi hilafete geçirdiler. Bununla da yetinmeyerek Emevîler gibi hilafeti saltanata çevirdiler. Bunun sonucu olarak hilafette rakipleri olabilecek kesimleri etkisiz hale getirmeye çalıştılar. Abbâsîler zamana ve şartlara uygun kuşatıcı dinî, siyasî ve askerî politikalar da geliştiremeyerek gerileme ve çöküş sürecine girdiler. IV. / X. yüzyıla gelindiğinde ezeli düşman kardeşler Fâtımîler ve Emevîler fırsat buldular ve rakip halifelikler ilan etme yoluna gittiler. Abbâsîler kapsayıcı politikalarla âdil bir hilafet sistemi oturtabilseydi, zaman ve şartlara uygun dönüşümleri gerçekleştirebilseydi muhtemelen toplumsal desteği kaybetmez gücünü muhafaza ederdi. Bu durumda da söz konusu kesimler hilafet ilan etmeye cüret etmez, etse bile Abbâsîler buna müsaade etmezdi.

İslâm dünyasının tek bir halifelikten üç halifelige nasıl bölündüğünü ortaya koyduktan sonra mevcut zeminde diğer hilafet devletlerinin ortaya çıkışına bakalım.

2.2. FÂTİMİLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

Abbâsîler Devleti’nin zayıflayıp güç kaybetmesinden istifade eden muhalif kesimler, birçok noktada harekete geçerek alan kazanmaya çalıştılar. IV. / X. yüzyılda Kuzey Afrika’da Fâtımî dâilerin faaliyetleri bu çerçevede dikkat çekicidir. Fâtımîler (297-567/909- 1177), 297/909 yılında taraftarlarının desteğiyle birçok bölgeyi ele geçirerek İslâm tarihinde var olan Abbâsî hilafeti yanında Müslümanların ikinci hilafet devletini kurdu. Fâtımîler, adını Hz. Fâtıma’dan alan ve soylarını Hz. Fâtıma ile Hz. Ali yoluyla Hz. Muhammed’e (s.a.v.) dayandıran Şîî-İsmâîlî bir hilafet devletidir.¹⁰⁶

2.2.1. FÂTİMİ ÖNCÜLERİN DİNÎ SÖYLEMLERİ VE HİLAFET ANLAYIŞLARI

Alioğulları, Emevî ve Abbâsîler döneminde hilafet-imâmî hakları konusunda istisnalar dışında sürekli bir mücadele içinde oldular ve hilafetin kendi hakları olduğu anlayışlarını sürdürdüler. Zamanla Alioğulları çevresinde siyasî-itikadî gruplar oluşunca bu gruplar tarafından hilafet hakkı ile ilgili yeni argümanlar ortaya atıldı. Genel anlamda Alioğulları çevresinde oluşan bu gruplar Hz. Ali’nin imametini hususunda nas bulunduğunu ileri sürerek imâmîtin ondan sonra çocuklarıyla devam ettiğini benimsediler. Ancak Hz. Ali evladından olan farklı isimlerin etrafında şekillenen Şîî İslâm anlayışında pek çok hilafet-imâmî anlayış ortaya çıktı.¹⁰⁷ Şîîler’in İmâmîyye kolu, hilafet devleti kurma imkânı bulamayıp taraftarlarını sükûnet içinde Mehdî’yi beklemeye razı etti.¹⁰⁸ Şîî çevrelerin diğer önemli bir kolu olan Zeydîler ise Hz. Hasan’ın (ö. 49/669) soyuna mensup imâmîların etrafında nerede fırsat buldularsa isyan etmekten kaçınmadılar. Bundan dolayı çok kayıp verdiler ancak sonunda Yemen’de ve Taberistan’da iki ayrı devlet kurmayı başardılar.¹⁰⁹ Ancak bunlar “emîr-rü’l-mü’minîn” unvanını kullanmalarına rağmen kısmî-bölgesel bir güç olma ötesine gidemediler ve İslâm dünyasında Abbâsî hilafeti ile var olan dinî-siyasî birliğe zarar veremediler. İsmâîliyye kolu ise daha çok yer altı faaliyetleriyle devrimci ve yıkıcı tarzıyla faaliyet yürüttü. Ca’fer-i Sâdık’ın (ö. 148/765) oğlu İsmâîl’e (ö. 138/755-56?) nisbet edilen bu fırkanın mensuplarına göre Hz. Muhammed’in (s.a.v) vefatından sonra onun görev ve yetkilerini Müslümanların imâmı olarak Hz. Ali üstlenmiştir. İmâmîte inanmak ve imâma biat etmek imanın en önemli şartlarından biridir. Hz. Muhammed’in (s.a.v) vefatıyla vahiy kesilmişse de ilâhî rehberliğe

106 Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi* (İstanbul: Alfa, 2016), 136 vd.

107 Sa’d b. Abdullah Ebû Halef el-Eş’arî Kummî-Nevbahtî, *Kitâbü’l-Makâlât ve’l-Fırak/Fıraku’ş-Şîa (Şii Fırkalar)*, çev. Hasan Onat vd. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 47 vd.; Daftary, *Şii İslam Tarihi*, 44 vd.

108 Daftary, *Şii İslam Tarihi*, 80 vd.

109 Taberî, *Tarih*, 8/197 vd.; 9/271-275, 382, 406-407, 474 vd.; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/262-263; 6/201-204; Yusuf Gökalp, *Zeydîlik ve Yemen’de Yayılışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı (İslâm Mezhepleri Tarihi), Doktora Tezi, 2006); Yusuf Gökalp, “Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi”, *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2007), 54 vd.; Muhammed Razûk, “İdrîsîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/495 vd.; Ethem Ruhi Fırlı, “Hasan b. Zeyd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/361.

duyulan ihtiyaç imâmı karşılamıştır. Hz. Ali'den sonra imâmet görevi onun soyundan gelen kişilere geçer. İmâm, seçimle başa gelmediği için azledilemez, kendisine karşı gelinemez.¹¹⁰

İsmâiliyye, imâmetin Ca'fer-i Sâdık'tan sonra oğlu İsmâil'e geçtiğini ileri sürerek İsmâil'in, babası sağ iken öldüğünü reddetmektedir. Zira Ca'fer-i Sâdık'ın, Abbâsî iktidarının kovuşturmalarından çekindiği için oğlu İsmâil'in öldüğünü söyleyerek durumu gizlediğine inanmaktadırlar. Onlara göre İsmâil, ortaya çıkıp yeryüzünü adaletle dolduracaktır.¹¹¹ Daha sonra Muhammed b. İsmâil'in (ö. 179/795?) imâmeti ile ilgili bazı fikirler ortaya çıktı. Bu çerçevede İsmâil'in mevlası Mübârek'in öncülük ettiği Mübârekiyye ön plana çıktı. Daha sonra bunlara bazı fırkalardan katılımlar oldu. Fâtımî ve Karmatî İsmâilîler'in Mübârekiyye fırkasının devamı olduğu belirtilmektedir. Fakat Mübârekiyye'nin liderlerinin Fâtımî ve Karmatî bölünmeden sonra Fâtımî kanadının önderliğini devam ettirdikleri de söylenmektedir.¹¹²

Fâtımîler'de halifeler, yukarıda bahsettiğimiz anlayış gereği kutsal ve masum kabul edildiğinden kendilerine mutlak itaatın gerektiği anlayışı hâkimdi. Yukarıda belirttiğimiz gibi halifelerin vasiyet veya nasla belirlendiği inancı bu kesimlerde hâkimdi. Bundan dolayı Fâtımî halifeleri için biat, ona saygı ve itaat anlamı taşımaktan öteye gitmiyordu.

2.2.2. DAVETTEN HİLAFETE GEÇİŞ

İsmâilî dâîlerin Afrika'daki faaliyetlerinin Abbâsîlerin erken döneminden itibaren başladığı belirtilmektedir. Bu ekolden imâmlar ve dâîler burada gizlilik içinde faaliyetlerini yürüttüler.¹¹³ Bu bölgede ilk kez ortaya çıkan Ubeydullâh b. Hüseyin b. Ahmed el-Mehdî'den (297/909-322/934) önceki imâmların isimleri gizlilik prensibinden dolayı bilinmemektedir.¹¹⁴ Ubeydullâh'ın Huzistan'ın Asker Mukram şehrinde 259/872 veya 260/873 yılında veyahut Suriye'nin Selemiye şehrinde 260/874 yılında doğduğuyla ilgili bilgiler mevcuttur.¹¹⁵ Ubeydullâh'ın babası Hüseyin b. Ahmed'in, Abbâsîler'in baskısından kaçarak Selemiye'ye gelip gizlenerek burada faaliyet yürüttüğü, Suriye, Irak ve diğer bölgelerdeki İsmâilî dâîlerle iletişiminin buradan sağlandığı belirtilmektedir. Ubeydullâh'ın, babası Hüseyin b. Ahmed'in vefatından sonra çocuk yaşlarda imâm olduğu aktarılmaktadır.¹¹⁶

Ubeydullâh davetin başına geçince İsmâilîler yeni bir sürece girdi. Bu döneme kadar kendisi adına davette bulunulan Muhammed b. İsmâil'in mehdi olarak ortaya çıkacağı görüşü ön plandayken bundan sonra Muhammed b. İsmâil'in imâm olarak geçmişte yaşayıp öldüğü ve imâmetin onun soyundan devam edeceği görüşü ön plana çıktı.¹¹⁷ Hamdân Karmat (ö. 293/906) yeni lider Ubeydullâh ile anlaşmazlığa düşerek onun adına davette bulunmaktan vazgeçti. Hamdân Karmat'ın, muhalefeti sonrası 286/899 yılında İsmâilî hareket iki ana gruba bölündü. Hareketin yeni söylemini benimseyenler İsmâiliyye'nin başında görünür bir imâm bulunduğunu kabul ederek Fâtımîler'e katıldılar. Ancak bu söylemi reddeden Hamdân Karmat liderliğindekiler ise Karamatîler grubunu oluşturarak mevcut imâmdan ayrıldılar ve kendi söylemleriyle müstakil hareket etmeye başladılar.¹¹⁸

Fâtımîler'i tarih sahnesine çıkaran en önemli faaliyet Kuzey Afrika'da Ebû Abdullah eş-Şîi'nin (ö.

110 Kummî-Nevbahtî, *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku's-Şîa (Şii Fırkalar)*, 195 vd.; Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, 136 vd.

111 Kummî-Nevbahtî, *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku's-Şîa (Şii Fırkalar)*, 196.

112 Kummî-Nevbahtî, *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku's-Şîa (Şii Fırkalar)*, 200-202; Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, 142 vd.

113 İdris İmadüddin, *Uyûnu'l-Ahbâr ve Funûnu'l-Âsâr*, ed. Mustafa Galib (Beyrut, 1973), 4/351 vd.

114 Tan, *İsmaliliğin Teşekkül Süreci*, 60 vd.

115 İmadüddin, *Uyûnu'l-Ahbâr ve Funûnu'l-Âsâr*, 5/89; Tan, *İsmaliliğin Teşekkül Süreci*, 121 vd.; Mustafa Öz, "Ubeydullâh el-Mehdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 32/23.

116 Birtakım kaynaklarda Ubeydullâh'ın on iki yaşlarındayken babasının öldüğü ve amcası Ebû's-Şelağlağ'ın ona bakmayı üstlendiği zikredilmektedir. Ayrıca Ebu's-Şelağlağ'ın yaşayan erkek çocuğunun olmamasından dolayı Ubeydullah'ı halefi olarak seçip kızıyla evlendirdiği ve bu durumu farklı bölgelerdeki dailere bildirdiği aktarılmaktadır. Bkz. İmadüddin, *Uyûnu'l-Ahbâr ve Funûnu'l-Âsâr*, 5/89; Ebû'l-Ferec Muhammed (385/995) İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ed. İbrahim Ramazan (Beyrut, 1997), 233; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/587-588; Öz, "Ubeydullah el-Mehdî", 32/23; Tan, *İsmaliliğin Teşekkül Süreci*, 121 vd.

117 Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Abdilvehhâb (733/1332) Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, ed. Muhammed Câbir Abdu'l-Âl (Kahire, 1948), 25/227-232; Tan, *İsmaliliğin Teşekkül Süreci*, 124-125.

118 Daftary, *Şii İslam Tarihi*, 141 vd.; Tan, *İsmaliliğin Teşekkül Süreci*, 126.

298/911) başını çektiği İsmâilî davetti. Ebû Abdullah, Kuzey Afrika’da Berberî bazı kabilelerin desteğini alarak burada bir karargâh kurdu. Abbâsîler’in içinde bulunduğu çalkantılı durumdan ve Ağlebîler’in (184-295/800-908) zaaflarından istifade eden Ebû Abdillâh, yavaş yavaş bölgeyi ele geçirmeye başladı.¹¹⁹

Bu kritik dönemde İmam Ubeydullâh el-Mehdî gizli bir şekilde Kuzey Afrika’ya hareket ederek buradaki dâîlerle iletişime geçmeye çalıştı. Fas’ın önemli şehirlerinden Sicilmâse’de ikamet ederken şehrin idarecisi tarafından tutuklandı.¹²⁰ Bu süreçte Ebû Abdullah, bölge şehirlerine saldırılarını devam ettiriyordu. Nihayetinde 296/909 yılında Ebû Abdillâh, Ağlebîler’in başşehirini ele geçirdi. Bunun üzerine Ağlebî emîri olan III. Ziyâdetullah (ö. 304/916) şehri terk etti. Ebû Abdillâh, hutbelerde Abbâsî halifesinin adının okunmasını kaldırdı ve Sicilmâse’ye giderek İmam Ubeydullâh el-Mehdî’yi kurtardı. Ebû Abdillâh, 297/910 tarihinde İmam Ubeydullâh el-Mehdî ile birlikte Ağlebîler’in başşehri Rakkâde’ye geldi. Burada Ubeydullâh “Emîrü’l-mü’minîn Mehdî-Lidînillâh” lakabıyla halife ilân edildi. Bundan sonra hutbelerde Fâtımî halifesinin ismi okunmaya başladı.¹²¹

Şîa cephesinde daha mu’tedil ve daha geniş kitlelere sahip kesimlere rağmen bu dönemde genelde İsmâilî hareketin özeldir Fâtımîlerin bu başarısı dikkat çekicidir. Şîa dünyasında meydana gelen bazı gelişmelerin bu durumu etkilediği belirtilmektedir. Şîa’nın en önemli kolu olan İmâmamiyye’nin birinci imâmı Hasan el-Askerî’nin (ö. 260/874) halef bırakmadan vefatıyla İmamiyye Şîası zorlu bir döneme girdi. Zira imâmın yerine halef bırakmadan vefatı ve izlenilen pasif siyaset ve çekingenlik bu cephede kafa karışıklığına ve kopmalara neden oldu.¹²² Bu durum daha çok Fâtımîler’in işine yaradı ve taraftar bulmalarını kolaylaştırdı. Abbâsî Devleti’nin merkezinde meydana gelen iktidar kavgaları ve isyanlardan dolayı söz konusu bölgelerle yeterince ilgilenilememesi Fâtımîler’e buralarda önemli fırsatlar sundu. Araştırmacılar, mehdî beklentisiyle ve devrimci tarzlarıyla farklı kökenlerden gelen kesimlere çekici gelen İsmâilîliğin, bu dönemde zafere doğru adım adım gittiğine vurgu yapmaktadırlar. Ayrıca dağınık merkezli Karamatîlerin aksine güçlü merkezi yapısıyla Fâtımîlerin, devletleşme aşamasına geçerek İsmâilîliğe altın çağını yaşattıklarını belirtmektedirler.¹²³

Fatimî hilafeti, mehdici Şîi-İsmâilî İslâm anlayışının özlemle beklediği bir yapılanmaydı. Fatmîler, hilafet ilanı ile İslâm dünyasında var olan dinî-siyasî birliği bozan ilk devlet oldu. Bu hilafet ilanı belki söz konusu kesimin özlemini gidermiş olabilir ancak bu dinî-siyasî tercihle Müslümanlar arasında var olan ayrılıklar derinleşmiştir.

2.3. ENDÜLÜS EMEVÎLERİN HİLAFET YÖNETİMİNE GEÇMELERİ

Abbâsîler Devleti kurulduktan sonra Abdurrahmân b. Muâviye b. Hişâm (ö. 172/788) Endülüs’e kaçmayı başardı.¹²⁴ I. Abdurrahman, zorlu ve sıkıntılı bir süreçten sonra burada bir devlet kurdu. Ama devletini bir halife olarak değil bir emîr (150-172/756-778) olarak yönetti.¹²⁵ Bu sırada İslâm dünyasında tek bir hilafet yönetimi vardı, o da Abbâsîler idi.

2.3.1. EMEVÎ ÖNCÜLERİN DİNÎ SÖYLEMLERİ VE HİLAFET ANLAYIŞLARI

Hz. Peygamber’in (s.a.v.) vefatının ardından göreve gelen dört halifenin seçiminde dikkat edilen en önemli hususlar, ilk müslümanlardan olup İslâm’a hizmette ön plana çıkma, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) yakın arkadaşlarından biri olma ve istişare yoluyla seçilme idi.¹²⁶ Muâviye, Hz. Osman’ın öldürülmesinden

119 İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/583 vd.

120 İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/590.

121 İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/597-598.

122 Daftary, *Şii İslam Tarihi*, 87; Ethem Ruhi Fırlı, *İmamiye Şîa’sı* (İstanbul: Selçuk Yay., 1989), 170-171.

123 Daftary, *Şii İslam Tarihi*, 142-149.

124 İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/74 vd.

125 İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/77-79.

126 Taberî, *Târîh*, 3/203 vd.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 8/81 vd.; İbn Haldun, “Mukaddimetü ibn Haldun”, I/429-432; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri Dört Halife Dönemi*, 113.

sonra onun kan davasını güderek, akrabası ve ehl-i beyti olması hasebiyle onun hilafetinin mirasçısı olduğunu iddia etti ve bu söylemlerle hilafet mücadelesine girişti.¹²⁷ Hz. Ali ile girdiği mücadeleyi kazanamadı ama hakem olayı (37/657) ile hilafet davasını güçlendirdi. Hz. Ali'nin bir suikastla şehit edilmesi ve onun yerine oğlu Hasan'ın (40/661) geçirilmesi Muâviye'nin işini kolaylaştırdı. Baskı ve savaş zoruyla Hasan'ın halifelikten feragat etmesi, sonrasında Kûfe mescidinde Muâviye'ye genel biatte bulunulması onun meşru bir halife olarak başa geçmesini sağladı. Bu gelişmeyle İslâm toplumundaki hilafet mücadelesi geçici bir süre de olsa sona erdi.¹²⁸ Muâviye hilafete geçtikten sonra hilafetini meşrulaştırmak için Allah'ın izni ve iradesi olmasaydı asla halife olamayacağını ancak onun kaza ve kaderi sonucu halife olduğunu, onun kaderini gerçekleştirdiğini, dolayısıyla kendilerine karşı gelenlerin Allah'a karşı geldiklerini iddia etti.¹²⁹ Bu iddiayı sonraki yıllarda oğlu ve torunları da sürdürdü. Bu iddia ile birlikte Emevî halifeleri kendilerini "Allah'ın seçkin askerleri ve insanların en hayırlıları" olarak ileri sürmeye başladılar.¹³⁰ Ayrıca topluma karşı dinî yönlerini ortaya koymak ve tebaanın itaatini sağlamak için "halîfetullah" unvanını kullandılar.¹³¹

Muâviye, kendisinden sonra oğlu Yezid'i (61-64/680-683) veliaht ilan ederek hilafeti saltanata dönüştürdü. Hz. Ebubekir'in (11-13/632-634) Hz. Ömer'i (13-23/634-644) halife olarak tavsiye ettiğini, kendisinin de toplumun maslahatı için Yezid'i tavsiye ederek onu takip ettiğini söyleyerek bu durumu meşrulaştırmaya çalıştı.¹³² Bu gelişmeyle birlikte hilâfet sisteminin özünde değişiklik oldu ve veraset sistemi ortaya çıktı. Bu gelişmeden sonra İslâm devletlerinde artık verasete dayalı bir hilafet sistemi hâkim oldu.

Emevîler yıkılınca yukarıda zikrettiğimiz gibi I. Abdurrahman Endülüs'e kaçmayı başardı ve orada Endülüs Emevî Devleti'ni kurdu. Ancak hilafet davası gütmeyip halifelik unvanını kullanmadığı gibi Abbâsîler ile de fiilî bir çatışmaya girmemeye çalıştı.¹³³ Ondandan sonra başa geçen emîrlere de Abbâsî hilâfetine karşıt olmalarına rağmen aynı yolu takip ettiler. Muhtemelen Endülüs Emevî Devleti emîrleri güçlü Abbâsî halifelerinin öfkelerini üzerlerine çekmemek için onlarla hilafet mücadelesine girişmediler ve halife unvanını kullanmadılar. Ancak Abbâsîlerin çöktüğü ve Fâtımî hilafet devletinin ortaya çıktığı bir dönemde Endülüs'te iç sorunları halleden ve ülkede istikrarı sağlayan III. Abdurrahman b. Muhammed (301-350/912-961), kendisini halife ilan ederek Endülüs Emevî Devleti'ne yeni bir boyut kazandırdı.¹³⁴ Emevîlerden kalan bir hak ve meşruiyet ile hilafet kurumunu sahiplenen III. Abdurrahman, bu şekilde toplum nezdinde dinî ve siyasî itibar kazandı. Bununla birlikte Kur'an ve sünnet ilkeleri üzerine kurulu bir hilafet anlayışıyla Şîi-Fâtımîlere karşı pozisyon almış oldu.

Endülüs Emevî halifeliği, dinî ve siyasî politikalarında Abbâsî halifeliğinin tecrübelerinden faydalanıyordu. Hem yönetimde hem de orduda bu benzerlikler göze çarpmaktaydı. Ancak örnek alınan merkezîyetçi yönetim anlayışı halifeye mutlak otorite sunmakla birlikte onun üstün meziyetlere sahip olmasını da gerektiriyordu. Nitekim dirayet ve ehliyetten yoksun halifeler başa geçtiğinde Endülüs coğrafyasında devletin varlığı tehlikeye girdi ve Abbâsîler'de olduğu gibi hilâfet makamı siyasî çatışmaların merkezi hâline dönüştü.¹³⁵

2.3.2. EMİRLİKTE HİLAFETE GEÇİŞ

Abbâsî devleti kurulduktan sonra Emevî ailesine yönelik bir intikam alma operasyonu başlayınca¹³⁶ I. Abdurrahman, durumun vehametini görerek çok zor şartlar altında önce Mısır'a ardından da Kuzey Afrika'ya geçti. Ancak I. Abdurrahman burada taraftar bulamayıp kendini emniyette hissedemeyince istediği

127 Nasr b. Muzâhim (212/827) Minkarî, *Vak'atu Siffin*, ed. Abdüsselâm Hârûn (Kahire, 1962), 32; Huseyin Atvân, *Emevîyyûn ve'l-hilâfe* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1986), 13.

128 Taberî, *Târîh*, 5/158 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/5 vd.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/131 vd.

129 Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şia* (Ankara: Ankara Ünivesitesi Basımevi, 1983), 165; Kutlu, *Târîhîsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, 99.

130 Kutlu, *Târîhîsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, 98-99.

131 Taberî, *Târîh*, 5/223; Mustafa Özkan, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008), 103.

132 Taberî, *Târîh*, 5/301 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/97 vd.; Mustafa Özkan, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi*, 104-105.

133 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/77-79.

134 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/33.

135 Orhun Küskü, "Doğu-Batı Etkileşiminde Endülüs Emevî Devleti'nin İdari Yapısının Gelişim Süreci", 113 vd.

136 Taberî, *Târîh*, 7/459; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/22, 23, 74, 75.

ortamı ve desteği Endülüs'te bulacağını düşünerek 138/755 yılında buraya geçti. Endülüs'te yaşanan iç karışıklıklar ve ihtilaflardan istifade eden I. Abdurrahman, kısa sürede ciddi bir şekilde destek alarak taraftarları çoğaldı. I. Abdurrahman 139/756 yılında taraftarlarının desteği ile birçok yerleşim yerini ele geçirdikten sonra Kurtuba'yı da almayı başardı. Burada kendini emîr ilan ederek bölgeyi yönetmeye muvaffak oldu.¹³⁷ Abbâsîler'in ikinci halifesi olan Mansûr, işin başında I. Abdurrahman üzerine bazı birlikler gönderdiyse de herhangi bir sonuç alamadı.¹³⁸ I. Abdurrahman meydana gelen isyan ve karışıklıklarda Abbâsîlerin parmağı olabileceğini düşündüğünden veyahut bu isyanların önünü alabilmek için bir süre Endülüs'te Abbâsî halifesi Mansûr adına hutbe okuttu. Ancak çıkan isyanların bastırılmasında büyük bir etkisi olan amcasının oğlu Abdülmelik b. Ömer'i vezir yaptıktan sonra onun ısrarıyla Abbâsî halifesi Mansûr adına hutbe okutma uygulamasına son verdi.¹³⁹ Böylece Endülüs, Abbâsîler'den fiili olarak kopmuş oldu. Endülüs'ün kopuşu Abbâsîler'e pahalıya mal oldu. Bir süre sonra Kuzey Afrika bölgesinde çözülme başladı. 155/772 yılında Hâricî Midrârîler,¹⁴⁰ 160/777'de Rüstemîler,¹⁴¹ 172/789'da İdrîsîler¹⁴² ve 184/800'de Ağlebîler¹⁴³ müstakil hareket etmeye başladılar.

Endülüs Emevîleri'nin (139-422//756-1031) emirlik dönemi (139-318/756-929) yüz yetmiş üç yıl sürdü. Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu I. Abdurrahman'ın vefatından sonra I. Hişâm (172-180/788-796) başa geçti ve bazı müşküllerle karşılaşsa da genel anlamda istikrarlı bir yönetim sergiledi.¹⁴⁴ Onun vefatıyla oğlu I. Hakem (180-206/796-822) yerine geçti. Bu dönemde iç karışıklıklar patlak verdiyse de bunun önüne geçilmeye çalışıldı.¹⁴⁵ I. Hakem'in vefatından sonra tahta oğlu II. Abdurrahman (206-238/822-852) geçti. Bu dönemde Endülüs Emevîleri parlak ve istikrarlı bir süreç yakaladı.¹⁴⁶ II. Abdurrahman'dan sonra oğlu Muhammed (238-273/852-886) ülkedeki istikrarı devam ettirdi.¹⁴⁷ Ondandan sonra başa geçen Münzir (273-275/886-888) ve Abdullah'ın (275-300-888-912) dönemlerinde ülkedeki istikrar bozuldu ve isyanlar arttı. Buna bağlı olarak ülkenin birçok yerinde küçük müstakil yönetimler ortaya çıktı.¹⁴⁸

Emîr Abdullah'tan sonra torunu III. Abdurrahman (300-350/912-961) tahta çıktı. Çünkü Abdurrahman'ın babası veliahtlık meselesi yüzünden kardeşinin bir komplosuyla öldürülmüş, bunun üzerine dedesi Emîr Abdullah onu veliaht ilan etmişti. III. Abdurrahman Endülüs Emevîlerinin başına geçtiğinde içte karışıklıklar, Kuzey Afrika'da ise Fâtımî tehlikesi başgöstermişti.¹⁴⁹ III. Abdurrahman önce merkezî otoriteyi sağladı. Daha sonra merkezden müstakil hareket eden asî yönetimlerin üzerine gitti. Emîr, teker teker bu mahallî yönetimleri itaat altına alarak Endülüs'ün birliğini yeniden sağladı. III. Abdurrahman iç sükûneti sağladıktan sonra Fâtımî tehdidine karşı aldığı tedbirler ve verdiği mücadele ile Akdeniz'de ve Mağrib'de nüfuzunu artırdı. Bu başarı III. Abdurrahman'a yeni politikalar ortaya koyma cesareti verdi. Emîr hilafet yönetimine geçmeye karar verdi ve 318/929 yılında kendisine "Nâsır-Lidînillâh" lakabını vererek halife ilân etti.¹⁵⁰ Artık Endülüs Emevî Emirliği Endülüs Emevî halifeliği olarak anılmaya başlandı. Böylece III. Abdurrahman, İslâm âleminde hilâfet yönetimine geçen üçüncü İslâm devleti oldu.

137 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/77-79.

138 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/147.

139 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/187-188.

140 772-976 yılları arasında Fas'ın bir kısmında hâkimiyet kuran bir hanedanıdır. Bkz. İbrahim Harekât, "Midrârîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/14-16.

141 Cezayir bölgesinde hâkimiyet kuran bir İslâm hanedanıdır. Bkz. M. Mahfuz Söylemez, "İlk Harici Devlet: Rüstemîler (160-297/777-909)", *AÜİFD* 38/ (1988), 457 vd.; Nadir Özkoyuncu, "Rüstemîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/295-296.

142 Fas bölgesinde hâkimiyet kuran ilk İslâm hanedanıdır. Bkz. Muhammed Razûk, "İdrîsîler", 21/495-497.

143 Abdülkerim Özaydın, "Ağlebîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/475-478.

144 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/277-278, 282-283, 289, 299-300, 309.

145 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/311-312, 320, 361.

146 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/527-528, 548-549; 6/34, 60.

147 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/143, 147-148, 165-166, 228, 397-398.

148 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/441-442, 451.

149 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/621-622.

150 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/33; C. F. Seybold, "Endülüs", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1977), 4/270-273; Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/211-215; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/152-155.

Daha öncede değindiğimiz gibi Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu I. Abdurrahman, Abbâsîler tarafından ailesi katliama uğramasına rağmen, emirlik döneminde onlarla mücadeleye girişmedi ve halifelik unvanını kullanmadı. Ondan sonraki emîrler de Abbâsî hilâfeti ile sıkıntılar yaşamalarına karşın onun yolunu takip ettiler. Ancak III. Abdurrahman bu gidişatı değiştirdi. Araştırmacılar genel anlamda III. Abdurrahman'ın “halife” unvanını Abbâsîler'e karşı değil, Fâtımîler'e karşı kullandığını belirtmektedir. III. Abdurrahman'ın dâhilî problemleri hallettikten sonra tebaası olan Müslümanların dinî ve manevî yönünü güçlendirmek ve Fâtımîler'e karşı rekabetinde Sünnî müslümanların desteğini sağlamak düşüncesiyle “han life” unvanını almış olduğuna vurgu yapmaktadırlar.¹⁵¹

Endülüs Emevîleri'nin hilafet ilanı her ne kadar kendi iç ve dış politikaları için kısa süreli bir fayda sağlasa da genel anlamda İslâm dünyasının dinî-siyasî birlikteliğine bir yarar getirmemiştir. Bu kararlar birlikte İslâm dünyasında düşman kardeşler olarak niteleyebileceğimiz üç ayrı halifeliğin varlığı söz konusu olmuştur. Bu düşman kardeşlerin birbirleriyle çatışmaları, birbirlerine karşı dış düşmanlarla işbirliğine girmeleri Müslümanlara zarar vermiştir. İslâm dünyasında bundan sonra hilafet sistemi büyük darbe almış ve bir daha da toparlanamamıştır.

151 Hakkı Dursun Yıldız, “Abdurrahman III”, 1/152 vd.; Mehmet Özdemir, “Endülüs”, 11/211 vd.; C. F. Seybold, “Endülüs”, 4/270 vd.; Orhun Küskü, “Doğu-Batı Etkileşiminde Endülüs Emevî Devleti'nin İdari Yapısının Gelişim Süreci”, 113 vd.

SONUÇ

Abbâsîlerin dinî, siyasî söylem ve politikalarının geçen zaman ve değişen şartlar karşısında etkisini yitirmesi, ordu ve bürokrasideki dengelerin bozulmasıyla meydana gelen iktidar kavgaları, Abbâsî hilafetinin güç kaybetmesine ve çöküş sürecine girmesine neden olmuştur. Bu süreçte başa geçen bazı Abbâsî halifeleri yeni dinî ve siyasî politikalar ortaya koymuşlarsa da ya mihnede olduğu gibi toplum bu politikaları benimsememiş ya da Halife Mütevekkil'de görüldüğü gibi ordu ve bürokrasideki güç odakları, söz konusu politikaları kendi çıkarlarına aykırı buldukları için müdahale ederek kesintiye uğratmıştır. Bazı halifeler hilafet otoritesini sağlamak için ordu mensuplarıyla çetin bir mücadeleye girmişlerse de ordu kumandanlarının müdahalelerine maruz kalarak öldürülmüştür. Büveyhîlerin Bağdat'ı ele geçirmesiyle birlikte Abbâsî hilafeti yeni bir sürece girmiş, halifelik tamamen sembolik hale gelmiştir. Bu süreçte Büveyhîler çıkarlarına ve politikalarına aykırı gördükleri halifelerden dilediklerini azletmiş ve sonrasında aynı aileden bir Abbâsî'yi hilafete çıkarmıştır. Âciz bir duruma düşen Abbâsî halifeleri, hilafet kurumunun gereklerini yerine getirememiştir. Halifelik otoritesi kalmayınca İslâm âleminde başıboşluk ortaya çıkmış, emîrler ve valiler bile müstakil hareket etmeye başlamıştır. Nihayetinde onuncu yüzyılda Kuzey Afrika'da ciddi bir taraftar bulan ve bir tehdit olarak beliren Fâtımîler devlet kurmayı başarmış ve halifelik ilan etmiştir. Böylece İslâm tarihinde ilk kez mevcut hilafet devletine alternatif bir hilafet devleti ortaya çıkmıştır. Fâtımîlerin bu hareketi İslâm dünyasının önemli devletlerinden biri olan Endülüs Emevîleri'ni etkilemiş, onlarda pozisyonlarını güçlendirmek için hilafet yönetimine geçmiştir. Bu devletler hilafet makamının Müslümanlar üzerindeki mutlak güç ve otoritesinden istifade ederek Abbâsîler gibi bir imparatorluk kurmayı, belki de bütün Müslümanları bir hilafet çatısı altında birleştirmeyi hedeflemiştir ancak bu mümkün olmamıştır. Bu devletler birbirleriyle mücadeleye girişmiş, böylece enerjilerini iç çatışmalarla tüketmiştir. İslâm âleminde hilafet iddiası ile birden çok devletin ortaya çıkması Müslümanlar arasında var olan dinî ve siyasî ayrılıkları derinleştirmiş, İslâm dünyasının dış saldırılara karşı direncini ve mücadelesini kırmıştır.

KAYNAKÇA

- Özaydın, Abdülkerim . “Ağlebiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/475-478. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Arîb b. Sa’d. “Sılatü Târîhi’t-Taberî (Taberî, Târîh [Ebü’l-Fazl], XI içinde)”. Beyrût: Dâru’t-Turâsi, 2. Basım, 1387.
- Avcu, Ali. *Karmatîler’in Doğuşu ve Gelişim Süreci*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009.
- Ay, Mahmut. *Mu’tezile ve Siyaset*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2. Baskı., 2017.
- Ayaz, Fatih Yahya. “Vezir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/79-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aydınlı, Osman. *Mu’tezilede İmamet ve Siyaset*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Azimli, Mehmet. “Abbasiler Döneminde Türklere Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2002), 29-47.
- Azimli, Mehmet. *Şii Karakterli İsyanlar*. İstanbul: Öykü Kitapevi, 2006.
- Bağdâdî, Ebü Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb. *Târîhu Bağdâd ve Zuyûluhu*. ed. Mustafa Abdülkadir Ata. 21 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1996.
- Bağdâdî, Ebü Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark Beyne’l-Fırak ve Beyânu’l-Fırakati’n-Nâciyye*. Beyrut: Dâru’l-Âfaki’l-Cedide, 1977.
- Belâzûrî, Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbu’l-Eşraf*. ed. S. Zekkâr ve R. Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikir, 1996.
- Bozkurt, Nahide. *Abbâsiler*. İstanbul: İSAM, 2016.
- Bozkurt, Nahide. “Alioğullarının Siyasal İktidar İstencinde-Abbasiler Dönemi-İlk Mücadelesi: Muhammed en-Nefsu’z-Zekiyye’nin İsyanı”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 5/13 (2002), 107-118.
- Bozkurt, Nahide. *Mu’tezile’nin Altın Çağı: Me’mun Dönemi*. İstanbul: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Bozkurt, Nahide. *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- C. F. Seybold. “Endülüs”. *İ.A.* 4/270-273. İstanbul: MEB Yayınları, 1977.
- Cabirî, Muhammed Abid el-. *Arap İslâm Siyasal Aklı*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Crone, Patricia. *Ortaçağ İslâm Dünyasında Siyasi Düşünce*. çev. Hakan Köni. İstanbul: Kapı Yayınları, 2007.
- Çelebi, İlyas. “Mu’tezile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*,. 31/391-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Daftary, Farhad. *Şii İslâm Tarihi*. İstanbul: Alfa, 1. Basım, 2016.
- Dalkılıç, Mehmet. “Bermekilerin Düşüşü”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2010), 183-197.
- Dîneverî, Ebü Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-. *Ahbâru’l-Tivâl*. ed. Abdü’l-Münim Âmr. Kahire: Dâru İhyâi’l-Kutübü’l-Arabî, 1. Baskı., 1960.
- Ebu Zehv, Muhammed. *Hadis ve Hadisçiler*. çev. Selman Başaran, M. Ali Sönmez. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Ethem Ruhi Fığlalı. “Hasan b. Zeyd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/361. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fayda, Mustafa. *Hulefâ-yı Râşidin Devri Dört Halife Dönemi*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 5. Basım, 2016.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *İmamiye Şia’sı*. İstanbul: Selçuk Yayınları, 1989.
- Gibb, H.A.R. “Abbâsiler’in İlk Dönemi’nde Yönetim ve İslâm, ‘İslâm’ın Siyasal Çöküşü””. çev. Saim Yılmaz. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), 489-500.
- Gökalp, Yusuf. *Zeydilik ve Yemen’de Yayılışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006.
- Güzel, Fatih. “Abbâsî Halifesi Mütevekkil’in Türk Nüfuzunu Sonlandırma Çabaları”. *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)* 4/1 (Çankırı, 2016), 117-132.
- Hakkı Dursun Yıldız. “Abdurrahman III”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/152-155. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Halîfe b. Hayyât, Ebü Amr. *Tarihu Halife b. Hayyât*. çev. Abdulhalik Bakır. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001.
- Hançapay, Halil İbrahim. *Abbâsiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016.
- Hemedânî, Muhammed b. Abdülmelik. “Tekmiletü Târîhi’t-Taberî (Taberî, Târîh [Ebü’l-Fazl], XI içinde)”. Beyrût: Dâru’t-Turâsi, 2. Basım, 1387.
- Hizmetli, Sabri. “Karmatîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/510-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Huseyin Atvân. *Emevîyyûn ve’l-hilâfe*. Beyrut: Dâru’l-Cil, 1986.
- Hüseyin Atay. *Ehl-i Sünnet ve Şia*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed. “Mukaddimetü ibn Haldun”. çev. Zakir Kadiri Ugan. İstanbul: MEB Yayınları, 4. Basım, 1996.
- İbn Hallikân, Ebü’l-Abbas Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr. *Vefeyâtu’l-A’yân ve Enbâu Ebnâi’z-Zemân*. ed. İhsân

- Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1900.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. ed. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. y.y.: Dâru'l-Hicr, 2003.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *Uyûnu'l-Ahbâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *el-Meârif*. ed. Servet Akâşe. Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1992.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1994.
- İbn Tayfûr, Ebû Fadl Ahmet b. Ebî Tâhir. *Kitâbu Bağdâd*. ed. İzzet el-Atâr el-Hüseynî. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Baskı., 2002.
- İbnu'l-Esir, Mecduddîn Ebi's-Seâdet el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadis ve'l-Eser*. ed. Mahmûd Muhammed et-Tannâhî-Tahir Ahmed ez-Zâvî. 5 Cilt. Riyad, 1383.
- İbnu'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed (385/995). *el-Fihrist*. ed. İbrahim Ramazan. Beyrut, 1997.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaleddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülük ve'l-Ümem*. ed. Muhammed Abdulkâdir Atâ Mustafa Abülkâdir Ata. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esir, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed. *el-Kâmil fî'l-Târîh*. ed. Ömer Abdüsselam Tedmirî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî. *Kitâbü'l-Büldân*. ed. Yûsuf el-Hâdî (son). Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Baskı., 1997.
- İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*. Kahire: Dârü'l-Âfâki'l-Arabî, 1421.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtü'l-Mu'ezzele*. ed. S. D. Wilzer. Beyrut, 1961.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. ed. Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yay, 2017.
- İbnü't-Tiktaka, Ebû Ca'fer Safiyyüddîn Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ el-Alevî. *el-Fahrî*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016.
- İbrahim Harekât. "Midrâriler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/14-16. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- İmadüddîn, İdris. *Uyûnu'l-Ahbâr ve Funûnu'l-Âsâr*. ed. Mustafa Galib. Beyrut, 1973.
- İsfahânî, Ebû'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed. *Makâtîlu't-Talibiyyîn*. ed. Ahmed Sakar. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty.
- Kummî-Nevbahtî, Sa'd b. Abdullâh Ebû Halef el-Eş'arî. *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku's-Şîa (Şîi Fırkalar)*. çev. Hasan Onat vd. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kutlu, Sönmez. *Târîhsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Küçükbaşçı, Mustafa Sabri. "Kâtip". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/49-52. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- M. Mahfuz Söylemez. "İlk Harici Devlet: Rüstemiler (160-297/777-909)". *AÜİFD* 38/ (1988), 457-478.
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed ve'l-Târîh*. 6 Cilt. Bürsaîd/Mısır: Mektebetü's-Sikâfetü'd-Dînîyye, ts.
- Meçhul. *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*. thk. A.J. el-Muttalib Abdülaziz ed-Durî. Beyrut: Dâru't-Talia, 1971.
- Mehmet Özdemir. "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî. *Mürücü'z-Zeheb ve'l-Meâdinu'l-Cevher*. ed. Es'at Dağır. 4 Cilt. Kum: Dâru'l-Hicre, 1989.
- Minkarî, Nasr b. Muzâhim (212/827). *Vak'atu Sıffîn*. ed. Abdüsselâm Hârûn. Kahire, 1962.
- Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb İbn. *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkibü'l-Himem*. 7 Cilt. Tahran: Suruş, 2. Basım, 2000.
- Moshe, Sharon. "Abbasi Devleti'nin Kökenleri: İdeolojik Arka Plan". çev. Cem Zorlu. *Din ve Siyasal Söylem*. ed. Cem Zorlu. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.
- Muhammed Razûk. "İdrisiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/495-497. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Mustafa Özkan. *Emeviler Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.
- Nadir Özkoyuncu. "Rüstemiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/295-296. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Nawas, John A. *Al-Me'mûn: Mihne and the Caliphate*. Nijmegen, The Netherlands: Catholic University, 1993.
- Nawas, John A. "Me'mun'un Mihneyi Başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın Açıklamalarının Yeniden Bir İncelemesi". çev. Mustafa Akgül. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (2015), 145-162.
- Nuveyrî, Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*. ed. Muhammed Câbir Abdu'l-Âl. Kahire, 1948.
- Nyberg, H. S. "Mütezile". *İslâm Ansiklopedisi*. 8/756-764. İstanbul: MEB Yayınları, 1988 1940.
- Orhun Küskü. "Doğu-Batı Etkileşiminde Endülüs Emevî Devleti'nin İdari Yapısının Gelişim Süreci". *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5 (2020), 113-133.

- Öz, Mustafa. "Ubeydullah el-Mehdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/23-25. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Öz, Mustafa. "Zındık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özaydın, Abdülkerim. "Ağlebiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/475-478. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Özdemir, Mehmet Nadir. "Abbâsî Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin 'Köle' Olup Olmadığı Meselesi". *Türkiyat Araştırmalar Dergisi* 18 (2005), 211-230.
- Râğîb el-İsfehânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'an*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Saylık, Mutlu. *Abbâsiler'de Darbeler*. Ankara: İlahiyât, 1. Baskı., 2021.
- Saylık, Mutlu. *Sâmerrâ Dönemi Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*. Ankara: Akademisyen Kitapevi, 1. Basım, 2019.
- Sûlî, Ebü Bekr Muhammed b. Yahyâ es-. *Ahbârü'r-Radi billâh ve'l-Muttakî lillâh: Târihu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*. Kahire: Matba'atu's-Şâvî, 1354.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Halifeler Tarihi*. çev. Onur Özatağ. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.
- Sübkî, Tâcuddîn Abdü'l-Vehâb b. Takyuddîn es-. *Tabakâtü's-Şâfi'yyetü'l-Kübrâ*. ed. Mahmûd Muhammed et- Tannâhî Abdü'l-Fettâh el-Hulû. 10 Cilt. yy: Hırcır, 2. Baskı., 1993.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-. *Târihu'l-Ümeme ve'l-Mülûk*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 1967.
- Tan, Muzaffer. "İsmâilî Davet: Sosyo-Politik Gelişim Süreci". *Dini Araştırmalar* 18/47 (2015), 79-45.
- Tan, Muzaffer. *İsmaliliğin Teşekkül Süreci*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005.
- Taneri, Aydın. "Hâcib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/508-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Topuz, Hatice Kubra. "Abbâsî Başşehri Sâmerrâ ve Abbâsî Tarihinde Sâmerrâ Dönemi". *İstem* 18 (2011), 83-112.
- Uludağ, Süleyman. "Halife". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/299-300. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer Vehb b. Vâzih. *el-Buldân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Baskı., 1991.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer Vehb b. Vâzih. *Târihu'l-Ya'kûbî*. ed. Abdülemir Muhna. 2 Cilt. Beyrut: Şirketü'l-A'lemi'l-Matbâat, 2010.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebü Abdullah. *Mu'cemü'l-Buldân*. 7 Cilt. Beyrüt: Dâru Sadır, 2. Baskı., 1995.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Bermekiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/517-520. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Emîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/112-114. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul: Kuşak Ofset, 1. Basım, 1980.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Mu'tasım'ın Halife Olmasında Türklerin Rolü". *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*. 19-29. Ankara: DR Yayınları, 1976.
- Yılmaz, Metin. "Şurta". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/242-244. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yılmaz, Saim. "Yahyâ b. Hâlid el-Bermeki". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/251-253. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yusuf Gökâlp. "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi". *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2007), 54-92.
- Yüzbekî, Tefik Sultan. *el-Vizâre: Neş'etühâ ve tatavvuruhâ fi'd-devleti'l-Abbâsiyye (H. 132- 447)*. Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1970.
- Zaman, Muhammed Qasım. *Religion and Politics Under the Early 'Abbasids: The Emergence of the Proto-Sunni Elite*. Leiden, 1997.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. ed. Şeyh Şuayb Arnâût. 25 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zorlu, Cem. *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, ts.

EXTENDED ABSTRACT

Muslims, they adopted the caliphate administration as a management approach after the death of Muhammad (pbuh). A single caliphate rule in the Islamic world continued until the Abbasid period. Abbasid caliphs first developed religious discourse and policies to ensure their legitimacy after the establishment. The caliphs tried to stay close to the religious communities which did not pose a threat to their power. They respected the religious authority of the ulama belonging to these circles. Thus, in the first period of the Abbasids, cooperation, and solidarity between the state and the ulama somewhat emerged. Meanwhile, the army and bureaucracy, which are indispensable for a state, were created. Thus, the caliphs developed religious, political, and military policies and entered a period of rise by institutionalizing and establishing a solid-state order.

The Abbasids could not continue the religious, political, and military policies they practised in their first period. The religious authorities of the caliphs were weakened as they could not produce inclusive political and religious policies in the face of changing conditions and instead gave weight to military power in the administration. Since, the caliphs tried to establish their authority with military power, the army commanders began to intervene in the administration and military tutelage began by time. Therefore, the bureaucratic order of the state degenerated over time. The commanders who held the military power put pressure on the caliphs and even in some cases they attempt to destroy their lives and properties. Following by that, the Abbasid caliphs came under the influence of the army commanders. The weakening of the religious authority of the caliphs in turn weakened the respect and obedience of their subjects. This situation caused the caliphate administration to lose power. Since this rupture and disintegration in religious policies affected the authority of the caliphs, it became one of the important factors in the tension and collapse of the Abbasids. This situation worsened and after a while the caliphate began to be perceived as a symbolic religious authority.

The opposition groups, who benefited from the weakening position of Abbasid State, tried to gain ground by acting at many points. One of the opposition groups was Shiite Ismailis who believed that the caliphate / imamate continues based on kin liability with Caliphate Ali thus it came to Jafar-i Sadik from his grandfather Ali, and continued with his son Ismail. This group remain as oppositions from the first period of the Abbasids. In the 10th century, Fatimids, one of the Ismaili groups, found the ground to spread, first secretly and then explicitly, under the leadership of Ubaydullah al-Mahdi. Although the Fatimid invitees continued their activities in many regions, they had the opportunity to move more easily, especially in North Africa, which is far from the centre. Over time, Fatimid inviters reached a serious audience in this region. Fatimids whose name was rooted from prophet's daughter name Fatima, claimed that they descend from Prophet family. So, they acted in 297/909 and captured many regions with the help of their supporters. In a short time, they defeated Aghlabids state and established the second caliphate state of the Muslims alongside the Abbasid caliphate that existed in the history of Islam.

After the establishment of the Abbasid state, Abdurrahman b. Muawiya (Abdurrahman I) went to Andalusia and established an emirate there. Although his family was massacred by the Abbasids, Abdurrahman I, the founder of the Andalusian Umayyad State, did not engage in a struggle with them during his emirate and did not use the title of caliphate. Even though they had difficulties with the Abbasid caliphate, the Amirs after him followed his path. When Abdurrahman III became the head of the Andalusian Umayyads, he struggled with internal turmoil and ensured calm, thus increased his influence in the Mediterranean and Maghrib with the measures he took against the Fatimid threat and the struggle he gave. He gave himself the nickname Nasir-Lidînillâh and declared himself as caliph with the thought of strengthening the religious and spiritual aspects of Muslims. Thus, Abdurrahman III became the third Islamic state in the Islamic world to be ruled by the caliphate. In general, researchers states that Abdurrahman III used the title of "caliph" not against the Abbasids, but against the Fatimids.

In this study, the process of the evolution of the single caliphate, which continued for a long time despite the existing religious and political conflicts of the Islamic world, into three caliphates in the 10th century is

examined. The causes and consequences of this political-religious division, which deepens the differences among Muslims, are important. The scarcity of studies related to this process led us to conduct this research. The study elaborated based on main resources across the chronological order. Although there are some studies could be associated with the current study, we noticed that that these studies are mostly one-sided or limited to certain periods. We aimed to contribute to the field by considering the process in a cause-effect relationship. While the events and developments are handled in the study, the historical process of the caliphate conflicts along with the understanding of caliphate in the various groups is evaluated without going into the theological-practical differences of the religious-political structures. In this respect, our study has an original research feature.

In general, the research seeks answers to the following questions: When the Abbasids took over the caliphate, they made some promises to the Muslim community and received support from many sections. What if the Abbasids were able to fulfil the expectations of their supporters and of all Muslims in general during their reign? On what principles did the Abbasid caliphs build their rule? How inclusive could their religious, political, and military policies be? Were they able to introduce new policies according to time and conditions? Why did the Fatimids and Andalusian Umayyads emerge as alternative caliphate states in the Islamic society in the 10th century? Why did three caliphs begin to rule at the same time when there was only one caliph in the Muslim world?